

KAJ O REVOLUCIONARNEM TERORJU V LETIH 1944–1945 ODKRIVAJO ARHIVI V SRBIJI?

POVZETEK:

Dostopni in objavljeni dokumenti iz arhivov tajnih služb v Srbiji, Sloveniji in na Hrvaškem povedo, da procesi »divjih čistk« kot tudi represije nad političnimi in razrednimi nasprotniki niso bili stihijni. Iz njih lahko jasno sklepamo, da je bila represija načrtna, izvedena po vnaprej pripravljenem scenariju. Prav tako da so obstajali podrobni spiski političnih in razrednih sovražnikov, ki so bili za odstrel, v vse pa je bila vpletena Komunistična partija, katere delovanje je bilo tesno povezano z varnostno službo. Umori so bili izredno množični in so imeli trojen motiv: obarvani so bili z maščevanjem, močan je bil ideološko-revolucionarni nabož, ponekod pa tudi osebni motivi. V dostopnih dokumentih je jasno vidno, da so bile označene cele družine, pa tudi da je partija vodila natančno dokumentacijo o umorjenih osebah. Posebna skrivnost so bili grobovi umorjenih, ki so jih skrivali desetletja.

Ključne besede: komunizem, represija, zločini, Srbija, arhivi, tajna policija

V znanstveni in širši javnosti v Srbiji so se dolgo spraševali o tem, kaj je v arhivih Ozne o dogodkih iz obdobja »zamegljene preteklosti« srbske in jugoslovanske zgodovine 1944–1946. Ko se je utrjevala revolucionarna oblast, je bila tajna policija svojevrsten »meč revolucije«, ki je neusmiljeno padal na glave narodnih sovražnikov. Nekateri so dvomili, ali sploh obstajajo dokumenti in natančni podatki o žrtvah in terorju. Domnevali so, da je bilo marsikaj tega opravljenega »na besedo« in da mnogo tega, kar je bilo povezanega s terorjem, nikoli ne bo mogoče pojasniti. Drugi pa so mistificirali, da bo mogoče z vstopom v arhive razkriti vse skrivnosti.

Objavljeni dokumenti na Hrvaškem in v Sloveniji so bili prva priložnost, da javnost nekaj več zve o mehanizmu terorja, intenzivnosti represije, možno pa je bilo uvideti tudi primerjave med delovanjem Ozne v Srbiji in drugih republikah. Šlo je za enoten državnovarnostni prostor, zato je bilo tudi delovanje Ozne centralizirano in tesno teritorialno povezano. V Sloveniji so začeli in prišli najdlje pri raziskovanju povojnih zločinov, ker se je vključila država z ustanovitvijo državne Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč in drugih ustanov (kriminalistična akcija Sprava pri Ministrstvu RS za notranje zadeve), da bi raziskali zločine po drugi svetovni vojni. S temi napori so raziskali mnoga morišča in grobišča, izvedli nekaj ekshumacij in postavili spomenike.¹ Popisali so vse smrtne žrtve druge svetovne vojne in revolucije, začel se je celo sodni postopek proti nekaterim akterjem

¹ Množično grobišče v rovu sv. Barbare v Hudi Jami je odprla Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč leta 2009. Največje odkritje te komisije je sprožilo pravi vihar v javnosti. Iz grobišča je bilo po dolgih letih prizadevanj ekshumiranih 1416 žrtev, ki so jih leta 2016 pokopali na pokopališču Dobrava v Mariboru.

(primer Mitja Ribičič).² Objavljeni so bili pomembni arhivski dokumenti o represivni komunistični dediščini in tiskana podrobna poročila komisije. Publiciteta, ki so jo izzvala odkritja v Sloveniji, je pomembno odprla vrata raziskovalcem.³

Nasprotno pa je bil v Srbiji proces odpiranja arhivov sorazmerno počasnejši, ker politične diskontinuitete s komunističnim režimom skoraj ni bilo. Ukrepov tranzicijske pravičnosti in soočanja s totalitarno dediščino dolgo ni bilo. Zato so se v Srbiji pomembnejši preboji pri odpiranju arhivskega gradiva tajne policije zgodili šele po letu 2006. Še

² Leta 2005 je Pavel Jamnik, vodja kriminalistične akcije Sprava, iz Uprave kriminalistične policije na Generalni policijski upravi, v Arhivu Slovenije našel dokument, t. i. »zaporniško knjigo«, iz katere je bilo z analizo vpisanih podatkov mogoče razbrati, da je o usmrtitvi najmanj 217 ljudi odločal Mitja Ribičič. Vrhovno državno tožilstvo RS je vložilo zahtevo za uvedbo preiskave zoper Mitjo Ribičiča zaradi njegove odgovornosti za množične umore vojnih ujetnikov in civilistov v letu 1945. Preiskovalni sodnik in v nadaljevanju po pritožbi tožilstva tudi sodni senat sta se pri odločitvi o uvedbi preiskave opirala na pisno mnenje dveh zgodovinarjev, da vpis imena in priimka v povezavi z imenom in priimkom osumljenega Ribičiča ne pomeni odgovornosti za odločanje o umoru, temveč da naj bi Ribičič le odredil vpisovanje seznamov v zaporniško knjigo, in sodno preiskavo s tako utemeljitvijo tudi zavrnila. Ena od zgodovinarjev, ki je izdelala pisno mnenje, na podlagi katerega je bila preiskava zavrnjena, je kasneje v svoji znanstveni obdelavi Ozne jasno zapisala, da zapis »glasom mape majorja Mitje« pomeni, da je o usodi ljudi, vpisanih v zaporniško knjigo, odločal Mitja Ribičič. Glej Pavel Jamnik: Zakaj »sprava«, o kakršni govorimo že dvajset let, ni mogoča? V: Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo 3: poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011, Ljubljana, str. 71–120.

³ Najzanimivejši in največji projekt na Hrvaškem na to temo je tridelna zbirka dokumentov Ozne za Hrvaško: Zdravko Dizdar, Vladimir Gaiger, Milan Pojić in Mate Rupić, Dokumenti-parizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946, Slavonski Brod 2005. Zbrala jih je skupina hrvaških zgodovinarjev in arhivistov, dokumenti pa popolnoma razložijo mehanizem in intenzivnost državno-partijske represije v obdobju 1944–1946. V Sloveniji so najzanimivejša poročila Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Jože Dežman, ur.: Poročilo komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008, Ljubljana 2008; Mitja Ferenc, Mehmedalija Alić, Pavel Jamnik: Poročilo 2 – Huda jama – skrito za enajstimi pregradami, Ljubljana 2011; Jože Dežman, ur.: Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo 3: poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011, Ljubljana 2011.

tedaj se je v Srbiji začel proces rehabilitacije in restitucije (JD: denacionalizacije?), kar je pripeljalo do odpiranja dela arhivskega gradiva tajne policije, ki je bila v letih 2004–2012 postopno izročena arhivom. Ustanovitev Državne komisije za prikrita grobišča leta 2009 kot tudi Komisije za ugotovitev kraja groba generala Draže Mihailovića leta 2008 je še dodatno aktualizirala raziskave. Zgodovinarji v Srbiji so tako po več kot šestih desetletjih lahko vpogledali v najvažnejše dokumente o represiji komunističnega režima. Državna komisija za prikrita grobišča je na podlagi arhivskega gradiva popisala 59.912 smrtnih žrtev, od česar jih bilo okoli 2800 obsojenih na smrt, okoli 33.000 pa jih je bilo umorjenih brez obsodbe. Okoli 24.000 oseb, pretežno so bili civilisti iz vrst nemške manjšine, je umrlo v taboriščih ali so umrli na druge načine. Ugotovili so, da je v Srbiji najmanj 211 lokacij, kjer so morili.⁴

O čem govorijo dokumenti, kako je bil videti ta proces? Z naporu posameznikov in Državne komisije za prikrita grobišča Vlade Republike Srbije smo ugotovili, da je bil povsod prisoten podoben scenarij represije in likvidacij, intenzivnost terorja je bila odvisna od lokalnih razmer in lastnosti oseb iz represivnega aparata. Tu bomo predstavili kratka opažanja o tehnologiji »kaznovanja kolaborantov in vojnih zločincev«, pa tudi izvajanje revolucionarnih ukrepov in posegov, ki jih je spremljalo nasilje.

TEHNOLOGIJA REPRESIJE 1944–1946

Revolucionarna pravica je v Srbiji, kot tudi v drugih državah ljudske demokracije, imela podobne pomanjkljivosti – preširoko definirano kolaboracijo, nedoločeno kazni, neposredno odvisnost sodstva od izvršne oblasti in podobno. Represija in zločini ob koncu druge svetovne vojne so imeli tu tudi značaj maščevanja. Vendar s skrbno analizo virov o velikem številu umorjenih civilistov, pripadnikov meščanstva in kritične inteligence opazimo organiziran napor Komunistične partije, da bi se

⁴ <https://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/>

pod zaveso antifašizma v povojnih letih znebila tudi mnogih političnih in razrednih nasprotnikov. Kaznovanje obtoženih kolaboracije je bilo predvsem v rokah Ozne in vojaških organov, od polovice januarja 1945 pa so prešli na sodne procese (vojaška in civilna sodišča, sodišča narodne časti). V prvih mesecih je bila večina aretiranih umorjena brez odločitve sodišča ali v farsičnih procesih, ki so se pogosto končali z obsodbo na smrt. Posebno so bili na muhi meščanski politiki, uradniki bivše administracije, pa tudi trgovci, tovarnarji, duhovniki, »nepoštena inteligenca«, kulaki in drugi, kar je temu nasilju dajalo ton razredne revolucije. Prav tako so bili v terorju nad domačimi Nemci in Madžari elementi izгона in kolektivnega maščevanja za storjene vojne zločine. Toda z odpiranjem arhiva tajne policije so bile v zadnjih letih opravljene obsežne in tehtne raziskave, objavljenih je bilo dovolj dokumentov, da lahko povsem natančno in utemeljeno rekonstruiramo metodologijo in intenzivnost terorja ob koncu vojne in neposredno po njem – tako kot so si ga zamislili v vrhovih političnovarnostnega aparata.

ORGANIZACIJA

Prva tajna politična policija v komunistični Jugoslaviji je bila imenovala Oddelek za zaščito naroda. Zapomnili so si jo po skrajšanki Ozna. Bila je predhodnik celotnega sistema državne varnosti, ki se je gradil v kasnejšem obdobju, pa tudi ena od najpomembnejših opor totalitarne oblasti KPJ. Kot tudi v Sovjetski zvezi je tajna policija predstavljala »izdrt meč«, »najbolj revolucionaren in najbolj borben organ za varovanje velikih pridobitev naše revolucije«. Njen prvi načelnik in kasnejši dolgoletni simbol državne varnosti nasploh je bil Aleksandar Ranković, član najožjega vodstva KPJ/SKJ do 1966. To službo so označevali v slogu: »herojska uprava državne varnosti na čelu s tovarišem Markom« ali »ena od najlepših pridobitev velike narodnoosvobodilne borbe naših narodov«.⁵

Ozna je bila od ustanovitve 13. maja 1944

⁵ Politika, 25. marec 1946.

organizirana kot politična policija, metodološko po sovjetskem vzoru, vodena iz enega centra, in organizacijsko enotna za vso Jugoslavijo. Komunisti so menili, da je nujno ustvariti enotno in močno organizacijo, ki bo vodila političnoobveščevalno službo v tujini in na okupiranem ozemlju, protiobveščevalno službo v enotah NOV, na osvobojenem ozemlju in ki bo na čelu obračuna s »peto kolo« in »narodnimi sovražniki«. Ozna je funkcijo politične policije in protivohunstva prevzela od obstoječih obveščevalnih centrov, tako da so bile s tem ločene ene do drugih obveščevalne in varnostne naloge. Reorganizacijo celotne obveščevalne službe, ki je že obstajala v partizanskem gibanju, so opravili na predlog sovjetske vojne misije pri vrhovnem štabu.⁶

Ozna je bila podrejena Poverjeništvu za narodno obrambo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije, prve revolucionarne vlade, ustanovljene na drugem zasedanju Avnoja leta 1943. Načelnik Ozne za celo Jugoslavijo je bil Aleksandar Ranković, član Vrhovnega štaba NOVJ in organizacijski sekretar Centralnega komiteja KPJ. Za njegovega namestnika je bil na predloga sovjetske misije imenovan Svetislav Stefanović - Čeća. Ozna za Srbijo je bila formirana julija 1944 na Visu. Za prvega načelnika je bil postavljen Slobodan Penezić, imenovan Krcun.⁷ Načelnik prvega odseka je bil Mile Milatović; drugega Radovan Grković, tretjega Slobodan Krstić - Uča in četrtega Svetolik Lazarević. Organe nove varnostne službe so imenovali vzporedno z osvajanjem posameznih področij. Pred začetkom zaključnih bojev v Srbiji je Tito poslal podpolkovnika Jefto

⁶ Prvo sovjetsko vojaško misijo so spustili v Jugoslavijo s padali 23. februarja 1944 pri Bosanskem Petrovcu v zahodni Bosni. Vodil jo je general Nikolaj Vasiljevič Kornjejev, pripadnik sovjetske obveščevalne službe. Sovjetska vojaška misija je imela 21 članov. Jera Vodušek - Starič, Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946, Zagreb, 2006, 37.

⁷ Slobodan Penezić je bil od 1946 do 1953 minister za notranje zadeve Srbije. Potem je bil član in podpredsednik republiške vlade, član zvezne vlade, od leta 1962 tudi predsednik srbske vlade. Umril je v prometni nesreči 5. novembra 1964 v vasi Šopić pri Lazarevcu. Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, OZN-na protiv narodnih neprijatelja u Srbiji – dva dokumenta«, Naša prošlost. 10/2010, Kraljevo, 2010.

Šašića k Slobodanu Peneziću, Pavla Pekića pa k Peku Dapčeviću, ki je tudi vodil vse operacije NOVJ. Po vzpostavitvi mreže organov so začeli likvidacije političnih nasprotnikov – »narodnih sovražnikov« – in organiziranje mreže poverjenikov, ki je vzpostavila vseobsežno kontrolo nad prebivalstvom Srbije.

Opolnomočenec Ozne 47. NOVJ je 15. novembra 1944 o nalogah in izbiri poverjenikov Ozne pisal naslednje: »Da bi izpolnili naloge, ki sta jih določila naš narod in naša partija, se moramo samosvoje lotiti dela in postati mojstri svojega dela. Ena od največjih nalog sploh so danes uničenje domače reakcije – izdajalcev –, njihovo korenito iztrebljenje in predaja oblasti narodu. Da bi v tem uspeli, moramo predvsem dvigniti in utrditi organizacijo – Ozno. Organizacijo Ozne bomo dvignili in utrdili samo, če vanjo za poverjenike jemljemo tiste, ki so si to s svojim obnašanjem, vdanostjo in delom zaslužili. Treba je misliti na to, da poverjeniki ne smejo vedeti drug za drugega, pa tudi da se bodo pri delu izkazali kot kar najbolj konstruktivni.«⁸

Zaradi pomembnosti naloge je prvi šef Ozne za Beograd ostal na tej funkcije zelo kratek čas. Za naslednika je izbral Miloša Minića. Ta je po pozivu Aleksandra Rankovića sprejel dolžnost na začetku novembra 1944. Tudi on ni dolgo ostal. Ko je bil izbran za republiškega javnega tožilca, je na njegov položaj prišel črnogorski komunist Veljko Mićunović. Za namestnika je izbral Radovana Grkovića. Mićunović je bil septembra 1945 imenovan za načelnika črnogorske Ozne, zamenjal ga je prav tako črnogorski komunist Jovo Kapičić. Ozna (Udba) za Beograd je bila podrejena Ozni (Udbi) za Jugoslavijo vse do januarja 1948. V Beogradu kot pomembnem centru je bil formiran poseben center Ozne, ki je vodil operativo za cel Beograd. Organizacija je bila postavljena po kvartih (16 kvartov) s posebnimi odseki, opolnomočenci in vojaškimi odposlanci, poverjeniško mrežo in pomožnimi enotami, z določenimi postopki in načrtom dela. Postavljen je bil tudi prijavnji oddelek, ki je skrbel za sovražne arhive

in sprejemal prijave državljanov proti sovražnim elementom.⁹

Po Jefi Šašiću so bile prve naloge Ozne po vstopu v Beograd naslednje: »Prvič, formirati center, ki bo vodil delo za cel Beograd. Drugič, postaviti organizacijo po kvartih. Tretjič, pomožne enote za izvršitev vseh teh nalog, in četrtič, postopki in načrt dela. Glede na kvarte je bilo treba postaviti opolnomočence za kvart in vojnega odposlanca pri kvartu. Treba je bilo postaviti tudi oddelek, ki bo skrbel za sovražne arhive, ki bo sprejemal prijave državljanov proti sovražnim elementom. Odprlo se je vprašanje, koliko ljudi bomo rabili za te naloge. /.../ Mobilizirali smo iz enot ljudi, da smo lahko delali. Poleg tega smo tedaj, da bi lahko opravili naloge, dobili četo izvidnikov in kadre po kvartih. Dne 15. 10. sem zabeležil, da moramo iz XII. korpusa nujno poklicati oficirje v Beograd, ker smo rabili samo za dva kvarta 11 in 12 ali vsaj po 10–12 ljudi. Kot drugo sem odredil, da nam dajo na razpolago Konjičko brigado, da bi lahko čim bolj učinkovito delali v Beogradu.«¹⁰

ARETACIJE IN PREISKAVA

Mnogi najdeni dokumenti govorijo o načinu aretacije in preiskave kot tudi o nedorečenih merilih, po katerih je služba delala. Tako je na primer Okrožni komite KPJ za Mladenovac 25. oktobra (1944 – op.p.) poslal vsem okrajnim organizacijam Navodilo o formiranju in konsolidaciji oblasti. Med drugim v tem dokumentu piše tudi o ravnanju s sovražniki: »Prav tako organizirati seznam o vseh krivcih v tem okrožju. Pri aretaciji dati podrobno

⁸ VA, gradivo Odeljenja zaštite naroda, K-11, F-1, Depeša opunomočenika 47. Divizije, Čuprija, 15. november 1944.

⁹ Prvi informativni odsek je vodil Čile Kovačević, stari Beograjčan, ki ga je odlično poznal, ob njem sta bila Bogovac in Popović. Torej tovariši, ki so lahko v tem pogledu pokazali iniciativo in dali rezultate. Drugi odsek je bil preiskovalni. V njem sem bil tudi jaz. V izvršnem so bili Pavle Pekić, Stola Kovačević in še nekateri. Za namestitev, hrano in vse druge stvari je skrbel tovariš Simić. /.../ Nalog, ki so bile pred nami, z maloštevilnim centrom nismo mogli izpolnjevati, zato smo ga morali okrepiti. Tako so, med drugimi, v center prišli kot stari Beograjčan Boro Nešković pa Popović Vidak skupaj s tovarišem Momom Dugalićem. Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

¹⁰ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

karakteristiko, zakaj je osumljeni aretiran. Ne aretirati tistih, za katere ni dovolj dokazov o krivdi, ker se s tem kompromitira naša oblast. Brez dokaznega materiala aretirati samo one, za katere se zanesljivo ve, da so rovarili in bili v službi sovražnika. Posebno je treba biti odločen in računati na tiste sovražne elemente, skozi katere bomo imeli priložnost, da čim prej uničimo sovražni kader, ki bi sistematično rovaril v naši novi državi. /.../ Najvestneje stražiti tiste zapornike, ki bi nam lahko s svojimi izjavami odkrili druge soudeležence. Z njihovimi izjavami imamo možnost, da odkrijemo sovražno mrežo. Pri zaslišanju istih je treba taktizirati, da bi dobili od njih čim več podatkov. V bolj zapletenih primerih, če to ocenite kot primerno, jih odpeljite na komando področja – Mladenovec. /.../ Vsako soboto poslati seznam tistih likvidiranih oseb v vašem okrožju s točnim zaznamkom, zakaj je oseba likvidirana. Krivdo podrobno razložiti, priložiti vse dokazni material, če je, če pa dokaznega materiala ni, pa razložiti, na osnovi česa je bil imenovan likvidiran (izjave prič itd.). Zapornike je treba po možnosti zaslišati takoj in takoj po tem sprejeti odločitve o izpustitvi ali likvidaciji. Samo v primeru nezadostnih dokazov za ti dve odločitvi zadržati osumljenega še naprej v priporu. V priporu zadržati tudi tiste politične zapornike, ki nimajo dovolj krivde za likvidacijo, niso pa zaslužili, da se jih pusti na svobodo. V priporu bodo oni ostali vse dotlej, dokler ne bodo oblikovali taborišča za to vrsto krivcev. Medtem bodo ti krivci poslani na prisilno delo. /.../ Vsaka zveza z domom je prepovedana. Posebno paziti, da v pripor od zunaj ne pridejo nobene vesti. Zelo previdno kontrolirati tudi nadzornike pripora. Te opozoriti na to, da bo vsak, ki bo prenašal izjave zapornikov, najstrože kaznovan. Voditi seznam vseh izpuščenih zapornikov in jih še naprej postaviti pod neopazno kontrolo naših oblasti. /.../ 13. Seznam oseb, ki ste jih likvidirali v tem preteklem času, boste poslali v soboto, 28.H. (10 – op.p.), s točno oznako, kot je tudi zgoraj pojasnjeno, zakaj je bila katera oseba likvidirana.»¹¹

Za izvajanje teh odločitev je bilo neizogibno čvrsto sodelovanje civilnih organov oblasti in Ozne. V narodnoosvobodilnih odborih v lokalnih

skupnostih so bili ljudje različnih političnih prepričanj, celo nekaj predstavnikov predvojnih meščanskih strank, ki so nasprotovali stalinističnim metodam. Nekaj dokumentov kaže na to, da je morala Ozna zbrati najbolj surove in najbolj brezkompromisne osebe, ki bi delovale kot »meč revolucije«. Okrajni komite Kosaonice (Kuršumlja) je 20. novembra 1944 poslal Okrožnemu komiteju KP za Toplico priporočilo za novega šefa Ozne v tem mestu z navedbo lastnosti, za katere je bilo zaželeno, da jih ima: »Dragi tovariši, zaradi nakopičenih zapornikov in nevarnih zlikovcev, ki jih sedaj lovimo, moramo hitro in nujno zamenjati tovariša Gradimira Filipovića in na njegovo mesto imenujemo bolj usposobljenega tovariša. Gre za Ozno. Posebno sedaj imamo v zaporu najpremetenejše špijone, izrodke in zlikovce. /.../ Pravi strokovnjak je potreben, da razčisti s temi tipi in od njih izsili priznanje.«¹² V istem duhu je napisano tudi poročilo okrožnemu vodstvu iz Velike Plane: »Za poverjenika Ozne je postavljen s pristankom tovariša Banovca /.../ tovariš Drag. Kršljanin. Mi smo vam zanj že javili. Je član partije in naš najboljši tovariš v Krnjevu. Drugače je učitelj. Bil je aretiran, preganjan, bil je 8 mesecev na Banjici, v glavnem je od glave do pete naš tovariš. Res je, da ima tudi napake – zavrt je, preveč strog, malo mu manjka tudi takta /.../ toda le on lahko na tem mestu odlično izpolni dolžnosti. Kot preiskovalec je odličen. Brezkompromisen je, neomajen, čvrst, zvest do konca, smrtno mrzi sovražnika, fašiste in izdajalce. Tudi to, kar je v našem okrožju očiščeno, je tudi njegova zasluga.«¹³

Osumljeni so bili v glavnem aretirani na podlagi sporočil partijskih aktivistov in njim naklonjenih ljudi. Jefto Šašić je pustil v svojem dnevniku pričevanje, kako je bil književnik nadrealist Marko Ristić eden od glavnih, ki je odločal o življenju in smrti posameznih intelektualcev in javnih osebnosti po osvoboditvi Beograda: »Sveta Stefanović me je poklical, da greva skupaj k Marku Ristiću, ki kot dober poznavalec razmer v Beogradu želi, da bi videli in zaostriili nekatere stvari. Marko Ristić je stanoval

¹² AS, Železnik, Okružni komitet Mladenovac (ASŽ, OKM), -39.

¹³ AS, Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1241-1.

v ulici Rige od Fere na številki 8 ali 11. Dal nam je imena za Maksimovića, Caleja Bralovića, Dragoga Mihailovića, Čikovića, ministra trgovine, Dragog Stojmenkovića (Stojanović – op. avt.), karikaturista, Bačić Saške, čigar oče je poslal nekaj milijonov in ima potrdilo Draže Mihailovića. Potem je govoril o Doli Miljanoviću, Đorđu Tufegdžiću, za katerega žena govori, da je umrl ali izginil, on pa se je skrival in organiziral četnike. Veljko Petrović, advokat, prav tako organizator četnikov. Drugi Veljko Petrović, trgovec, organizator Dražinega gibanja. Potem je bilo tu zabeleženo ime Bože Markovića, mlajšega docenta, imenovanega 'žrebe'. Potem Save Obradovića, sekretarja industrijske komore, potem Lazara Đukića, stalnega generalnega sekretarja Radio postaje, ki je bil vezan na Aleksandra Damjanovića. Potem inž. Đorđe Ančić ali Janičić, Jevremova 32a. On je bil svetovalec za III kvart Draži Mihailoviću. /.../ Dragan Mitrović zahaja v lokal 'Užice' – to je agent. Neki Zvonko Kovačević iz Dražinega spremstva je zabeležen, da mu je treba posvetiti pozornost. Kot se vidi, nam je Marko Ristić dal celo pahljačo imen in na ta način so imeli tovariši, ki so bili kot reference zadolženi za Dražo Mihailovića, samo iz tega vira dobro odskočno desko, da so lahko nadaljevali z delom.«¹⁴

Poleg književnika Marka Ristića Šašić je imenoval Blagoja Neškovića kot enega od glavnih ljudi, ki so odločali o življenju in smrti in ki so sestavljali sezname meščanov za ustrelitev. »Drugo pa je, če je bilo vse, kar je Blagoje Nešković, to pa so bile njegove odločitve, odločil, tudi izvedeno. Kakor je že bilo, diktiram tako, kakor je ostalo zapisano kot zgodovinski dokument: Josif, ki je bil metropolit, ubiti.¹⁵ Kumanudi¹⁶ – je neka zabeležka, ki se nanaša nanj, toda ne morem dešifrirati, za kaj gre. Aleksandar Cinar

Marković.¹⁷ Pri njem je plus. To pomeni, da bi moral biti likvidiran. Potem Petar V. Kostić. Pri njem je vprašaj, ali kako postopati, treba je raziskati. Potem Velimir Janković. Zanj ni nič zabeleženo. Verjetno nam o tem človeku Blagoje Nešković ni znal odgovoriti, kakšno stališče naj zavzamemo, ta primer mu ni bil znan. Pri imenu Dušana Letice je plus, kar pomeni, naj se likvidira. Pri imenu Jojića stoji, da naj se išče zvezo, toda tudi poleg tega ga je treba postaviti pred sodišče. Pri Đuri Jankoviću je plus. Đorđević se je z okupatorjem umaknil v Slovenijo in ga ni bilo v Beogradu. Za Pantića je zapisan plus. Za Đuro Kotura¹⁸ je zapisan plus, a za Miloša Stojmirovića ni zapisano nič. Pri nekem Jovanoviću je plus. Dr. Aleksandar Belić,¹⁹ tudi zanj je zapisan plus, toda za njim je zapisan vprašaj in je zabeleženo, da naj se zanj še enkrat poiščejo podatki. Za Petra Micića velja kot tudi za dr. Belića. Potem se omenja ime Rusomirin, tudi zanj velja kot za predhodna dva. Pri imenu Petar Konjević²⁰ je zapisano Ljotičev in vprašaj, tj., da je treba preveriti, če je vse res. Potem Miroslav Stojadinović brez vsake oznake. Za Nikola Belovića je zapisan plus. Jovan Mijušković plus.²¹ Milan Stojanović²² in Dušan Glišić,²³ zabeležka, iz katere se ne more prebrati, za kaj gre. Verjetno smo morali konkretnije pregledati ta dva primera. Isto pri imenih Ivana Milićevića, Boška Bogdanovića, dr. Milana

¹⁴ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

¹⁵ Josif Cvijović (1878–1957). Bil je bitolski episkop (1920–1931) in skopski metropolit (1932–1957) Srbske pravoslavne cerkve.

¹⁶ Kosta Kumanudi (1878–1961). Srbski politik, viden član Demokratske stranke, bivši finančni minister v vladi Ljubomira Davidovića, župan Beograda. Prvič aretiran 1944. Leta 1946, na sodnem procesu generalu Mihailoviću, je bil obsojen na 18 mesecev zapora.

¹⁷ Aleksandar Cincar Marković (1889–1952), srbski in jugoslovanski diplomat. Minister za zunanje zadeve Kraljevine Jugoslavije pred drugo svetovno vojno. Bil je aretiran skupaj s soprogo in obsojen na zaporno kazen.

¹⁸ Đura Kotur, bivši senator, pomočnik ministra za socialno politiko v Nedićevo vladi, ustreljen novembra 1944.

¹⁹ Aleksandar Belić (1876–1960). Pomemben lingvist in filolog, predvojni rektor beogradske univerze, podpisnik Apela za borbo proti komunizmu avgusta 1941. Ko je podprl komunistično oblast, je bil postavljen za predsednika Srbske akademije znanosti in umetnosti.

²⁰ Treba: Petar Konjović (1883–1970). Pomemben srbski komponist klasične glasbe.

²¹ Jovan Mijušković, minister za socialno politiko in ljudsko zdravje v Nedićevo vladi. Ustreljen novembra 1944.

²² Milan Stojanović (1889–). Gledališki režiser. Po sodbi Sodišča narodne časti odstranjen iz narodnega gledališča v Beogradu.

²³ Dušan Glišić, tehnični direktor »Novog vremena«, svak Milana Stojadinovića. Ustreljen novembra 1944.

Horvatski,²⁴ inž. M. Vasiljevića, Steve Ivanića, inž. S. Josipovića, Buda Cvinovića,²⁵ ali podobno, za vsemi stoji plus. Jovan Gonović, sod. Branko Miletić je postavljen pod vprašaj. Velimir Janković plus, Perić plus, Porežbik plus, Kovačević plus, Petrović plus, Đorđe Pešić plus. Galijan Franja brez oznake. Savičić, treba je videti družino – zapisan je vprašaj. Miloš plus, Vujić plus, Parnos (JD: plus?), Viljković preiskati, Trivunac plus,²⁶ Medić plus, Miloš Divljak plus, Cvijić plus, Vlajinac preiskati, Popović plus, Dušan Popović preiskati,²⁷ dr. Lazo Kostić, minister plus,²⁸ Darinka Stojanović plus, Tomić S. Dušan brez oznake, Kerečki plus in Mića Dimitrijević plus.»

O aretiranih in preiskovanih osebah so nastajale knjige pripornikov kot tudi obsežna kartoteka, ki na žalost ni ohranjena v celoti. Bile so dileme, kako ravnati z določenimi kategorijami, kot so bila različna vidjenja pristojnosti posameznih oddelkov: »... vprašanje te evidence, ki je nastajala že tedaj, in to je bila zelo obsežna kartoteka na podlagi vrste virov o Beogradu, tako da v Beograd nismo prihajali praznih rok. Prihajali smo z določeno sliko o sovražnih elementih, ki jih je bilo treba zapreti. Metoda dela ni bila dovolj preverjena, tako da smo včasih prekomerno strpali v zapore ljudi, ki jim normalno ne bi bilo treba biti v zaporu. Vem samo, da, ko smo jih že dali v klet, sem dobil neposredno od Rankovića ukaz, da z njegovimi polnimi pooblastili preverim, kdo vse je v zaporu, in da spustim tiste, za katere smatram, da jim ne bi bilo treba biti v zaporu. Namreč, v dobrem delu je tudi vojska prevzemala neke iniciative,

²⁴ Milan Horvatski, pomočnik finančnega ministra v Nediće-
vi vladi. Ustreljen novembra 1944.

²⁵ Buda Cvijanović, pomočnik ministra za poljedelstvo v Ne-
diće-
vi vladi. Ustreljen novembra 1944.

²⁶ Miloš Trivunac. Redni profesor na Katedri za germanistiko
Filozofske fakultete v Beogradu. Minister za prosveto v Ne-
diće-
vi vladi. Ustreljen novembra 1944.

²⁷ Dušan Popović, profesor Filozofske fakultete. 15. marca
1945 je bil razglašen za vojnega zločinca zaradi sodelovanja
pri izdelavi Srbskega civilnega načrta. Obsojen na izgubo
srbske nacionalne časti.

²⁸ Lazar Kostić (1897–1979). Zgodovinar, publicist, profesor
beogradske univerze. Iz Beograda pobegnil pred prihodom
partizanov. Sodišče narodne časti Ekonomsko-komercialne
visoke šole ga je 26. marca 1945 obtožilo »kulturnega, ad-
ministrativnega, gospodarskega in političnega sodelovanja«
z okupacijskimi silami in njihovimi »domaćimi pomagači«.

*pa je bila tudi s te strani, posebno v nekih kletih, natrpna množica ljudi, kar nas je lahko samo kompromitiralo. Tako smo bili sposobni zaostri budnost, toda včasih tudi odstopiti od nekih pretiravanj in togosti ter popraviti take svoje napake. Tretji problem, ki se nam je postavljal, je bilo vprašanje kriterijev. V tem pogledu nam ni bil dovolj jasen položaj, kako se usmerjati do četnikov, to pomeni, koga obravnavati kot zločinca, koga pa mobilizirati in preiti preko take preteklosti. **Srbska državna straža.** Ona je imela značaj profesionalne vojske, nekaj med vojsko in žandarmerijo. Kako se opredeliti do njih, v kakšni meri so bili pripadniki te formacije tipična fašistična politična vojska, koliko pa so kot varnostni organi opravljali neko delo, ki ga mora vsaka organizacija skupnosti opravljati. To je, recimo, vprašanje prometa v Beogradu, pa tudi vrsta drugih funkcij, ki jih mora imeti vsak režim. Morali smo biti pripravljeni, da se korigiramo okrog teh meril in da pristopamo pazljivo diferencirano. Tako, to so tri najpomembnejše naloge. Dilema je bila samo, ali naj se v okviru Ozne pa Srbije s Srbsko narodno stražo ukvarja III. ali II. odsek. Zelo hitro smo se sporazumeli, da je to vprašanje II. odseka, da to razčiščuje, a kolikor se tiče vojske, sodeluje s III. odsekom. V nobenem primeru ni bila sprejeta tendenca, da bi morali mi kot III. odsek obdelovati sovražne neprijateljske formacije, in se z njo nismo mogli strinjati.»²⁹*

Po prijavi meščanov so organi Ozne pripeljali osumljene, oficirji pa so jih zasliševali in izdelovali njihove kartone (dosjeje). Bili so tudi primeri, da so se pripadniki Nedićeve straže, prometni polici-
sti, rečna straža, orožniki, poštarji, gasilci in podobne uniformirane osebe sami predajali, ker so menili, da niso prekršili zakona in imeli »krvavih rok« v vojni, zato se niso umaknili z Milanom Nedićem in Dragim Jovanovićem.

Sojenja so bila v prvih mesecih pravilno tajna in fiktivna. Da so bili za Ozno grobo ravnanje in uporaba brutalne sile pri izsiljevanju priznanj običajni pojavi v samem preiskovalnem postopku, ki je bil voden daleč stran od oči javnosti, prav tako govore številni dokumenti: »Prej, še v času borbe, je bila običajna t. i. tajna aretacija, tj. taka aretacija,

²⁹ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

kjer se je dejansko človeka ali tistega, ki se ga je želelo zapreti, ukradlo tako, da izgine. Potem se preiskava prav tako vodi tajno.»³⁰ Prav tako »so bili primeri, kjer so v zaporu rezali vratove, lomile so se noge, s puškino cevjo se je udarjalo pod rebra in puškinim kopitom v prsa, pretepanje z različnimi sredstvi, klofutanje, izbijanje zob, električni tok, morjenje z lakoto. Ljudi so vodili na morišča iznakažene od udarcev in elektrike, izbuljenih oči in podobno.«³¹

V Beogradu so z vsemi kartoni in spiski dnevno odhajali v Maglajsko ulico (Dedinje), kjer so jih odobrvali ljudje iz glavnega štaba Ozne.³² Njihov svinčnik je običajno pisal dve besedi: »Banjica« ali »ustreliti« (v glavnem to drugo, če je šlo za uniformirane osebe ali osebe, označene kot »izraziti sovražnik«). Zelo težko je bilo izbrisati s seznama ljudi, ki so bili razporejeni v kategorijo »S« in določeni za ustrelitev.³³ Posebej natančno evidenco so vodili o predstavnikih civilne oblasti: vaških županov, občinskih uradnikov, predsednikov občine, policistov in drugih iz uradniškega aparata. Razredni motiv se nakazuje tudi z dejstvom, da so bili v dokumentih pri likvidiranih osebah in tistih, ki so bile na seznamu za likvidacijo, navedeni tudi natančni podatki o lastništvu zemljišč, nepremičnin in drugi njihovi lastnini. Osebe so v preiskovalnih zaporih pogosto izpostavili različnim oblikam torture in okrutnemu mučenju (puljenje nohtov, pohabljanje, lomljenje itd.).³⁴ Poskusi in iniciative državljanov in lokalnih oblasti pred osvoboditvijo 1944, kot je bil poziv državljanov v Vlasotincu, da se ustavi državljanska vojna, da krivce po osvoboditvi pripeljejo pred sodišče in da ustavijo vse represalije pod nadzorom zavezniške misije, kot tudi

mnoge peticije, ki so jih podpisovali državljani, da bi rešili posamezne ugledne državljane, so praviloma ostali brez rezultata. Večino podpisnikov Apela državljanov za vzpostavitev premirja v državljanski vojni so postavili pred strelni vod, na čelu s predsednikom občine S. Stojanovićem Budićem, ki so mu tudi javno sodili.³⁵

LIKVIDACIJE »NARODNIH SOVRAŽNIKOV IN VOJNIH ZLOČINCEV«

Likvidacije »sovražnikov revolucije« brez sojenja so bile pogosta praksa od samega začetka državljanske vojne. Znano je, da so bile množične v času »levih odklonov« konec leta 1941 in na začetku leta 1942 v vzhodni Hercegovini in Črni gori, toda dejstva govorijo, da so komunisti v Srbiji v razredni boj vstopili zgodaj, že v prvih mesecih vstaje leta 1941. Njihovi juriši in strogi postopki proti občinskim oblastem in orožnikom, ponekod celo proti bogatejšim kmetom (v Natalincih so ubili upravnika pošte in vaškega zdravnika, v Azanji so v enem dnevu ubili občinskega uradnika, duhovnika in učitelja), govorijo o zgodnji težnji, da je treba razen osvobodilnega boja vzporedno voditi tudi brezkompromisno razredno vojno. Na osvobojenih ozemljih v Užicah, pa tudi v Valjevu in Čačku, ki so si jih leta 1941 podredili partizanski odredi, je prihajalo tudi do množičnejših obračunov z »narodnimi sovražniki«, ko je bilo v vsakem mestu umorjenih po več deset oseb, pogosto po kratki in površni preiskavi lokalnih »oddelkov za boj proti peti koloni«. Tedaj so prvič nastala prikrita množična grobišča žrtev, ki so jih umorili partizani (Krčagovo pri Užicah, t. i. pasje pokopališče pri Kolašinu). Ti obračuni so poglobili že obstoječe delitve, število žrtev se je povečalo z maščevalnimi pohodi srbskih oboroženih odredov in četniških sil po zlomu vstaje in umiku partizanske glavnine iz Uziške republike. O teh vprašanih se je že pisalo, zdi se pa, da je manjkal pojem kontinuiteta revolucionarnega terorja, ki je

³⁰ Zdravko Dizdar, Vladimir Gaiger, Milan Pojić in Mate Rupiće, Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj - dokumenti 1944-1946, Slavonski brod 2005, Izveštaj pomočnika Javnog tužitelja Hrvatske o stanju u zatvorima OZN-e u Zagrebu, 19. 10. 1945, str. 277.

³¹ Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama, julij 1945, str. 168-171.

³² AS, Fond BIA, Knjiga streljanih, št. 53, Leskovac.

³³ Aleksandra Otašević, Oslobođanje Dedinja, Krug, št. 8, 1999, str. 64; Srđan Cvetković, Između srpa i čekića, Beograd 2006, str. 173.

³⁴ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

³⁵ Arhiv državne komisije za prikrita grobišča, Inicijativa građana Vlasotince od 13. septembra NOVJ-u za uspostavljanje primirja, pričevanje Dobrivoja Tomića iz Beograda.

z različno intenzivnostjo pulziral v Srbiji ves čas vojne od 1941 do 1944.

Pri likvidacijah je bila ključna vloga lokalnih partijskih organov in Ozne. Mnogi objavljeni dokumenti nakazujejo na načrtno akcijo Ozne ter obstoj direktiv in sklep **o likvidaciji političnih in razrednih sovražnikov** brez sojenja takoj po osvoboditvi določenih ozemelj. Glede na omejeni obseg lahko omenimo samo nekaj primerov, ki govorijo o zločinih revolucionarnih oblasti v prvih mesecih po osvoboditvi Srbije, ki so jih opravičevali z »obračunom s kolaboranti in vojnimi zločinci«:

Jefto Šašić, dolgoletni prvi človek vojaške varnosti, navaja, ko govori o nastanku Ozne, da so bila na začetku streljanja brez sodišča povsem običajna, in dodaja: »Sicer niso imeli sodišč niti preiskovalcev. Torej so sami (organi Ozne – op. p.) opravljali to delo. Do sedaj so jih ustrelili 13, v zaporu pa so jih imeli 52.«³⁶ V tem smislu je poseben dokument v obliki inštrukcije, poslan Okrajnemu poverjeništvu KPJ za Kosmaj z dne 20. oktobra 1944: »Dragi tovariši, tovariš Ljuba vam je vsekakor govoril o delu, jaz bi vas rad samo opozoril na to, da računajte na sovražne elemente, ki so se na razne načine borili proti naše borbi, da bi se danes slučajno ne bi nekako skrili in čakali kakšen primeren trenutek, da nas prizadenejo. Mislim, da vam je jasno, kdo pride v poštev: sovražna špijonaža in organizatorji, strogo računajte na to, ker je sovražnik buden ... To ne velja za tiste, za katere veste, da so hudodelci, pa nočejo priznati, in tiste, za katere se ljudstvo ne strinja, da bi bili likvidirani (use to spakirati v karakteristike). Vse ostale, za katere ljudstvo želi, da bi bili likvidirani, likvidirajte nekje izven vasi, da ljudstva ne obide groza, in to javno objavite (po vzorcu v prilogi, ki vam jo pošljamo, niti slučajno ne navedite drugače kot na sodbi, ampak senat voj. sodišča komande področja, Mladenova). P. S. 24. tega meseca najkasneje do 13^h pošljite seznam likvidiranih. Ne zapirajte za vsako malenkost, ker se na ta način kompromitira ljudska oblast. Postopek z zaporniki čim boljši, posebno s tistimi, ki jih izpustite.«³⁷

³⁶ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

³⁷ AS, Železnik, Okružni komitet Mladenovac, SPK-59.

Ta dokument je pomemben zaradi tega, ker pripoveduje, da je že 20. oktobra 1944, ko so bile končane borbe za osvoboditev Beograda, obstajala »priloga«, to je neke vrste obrazec ali shema, po kateri so morali opraviti obračun in umore političnih nasprotnikov na terenu. Ozna je ustrelila ljudi, potem pa so v javnih obvestilih prikazovali, kot da je obstajalo nekakšno vojno sodišče. Partijske in varnostne funkcije so bile tesno prepletene. Prav tako pomembno je dejstvo, da ga je podpisal Petar Banovac, tedaj eden od političnih voditeljev KPJ v beograjskem okrožju, neposredno potem pa tudi načelnik okrožne Ozne za to območje.³⁸ Druge zahtevajo odobritev vodstva: »Predvčerajšnjim sem vprašal tovariša Banovca za mnenje, ali jih lahko pošljemo v Beograd ali pa da vendar javimo vam. /.../ Tri bi lahko tu tudi javno likvidirali, ker so odgovorni za indirektno umore. /.../ Druge bomo likvidirali absolutno konspirativno (za enega od njih interveniral pop – Mika) – Menimo, da vam olajšamo delo tu v Beogradu. Mi bi to sami naredili. Javite nam takoj tudi v tej zadevi – da vemo, kaj naj.«³⁹

Ko so bile oblasti in policija konsolidirane in so se med seboj povezale, so lahko začele udar po sovražnikih širom Srbije. Še pred osvoboditvijo Beograda ter drugih mest in krajev po Srbiji so marsikje začeli streljati narodne sovražnike. Tako jih je bilo že do 2. oktobra 1944 na področju Jablanika ustreljenih 13, v zaporu jih je bilo 52, v Zemunu pa jih je bilo ustreljenih 57 in ukazano, da se jih likvidira še 187, medtem je bilo v zaporu okoli 90 oseb.⁴⁰ V okrajnem komiteju Dobrić so že prve dni po osvoboditvi poročali svojemu okrožnemu vodstvu, da »ljudstvo ostro udarja proti njim in jim kot zločincem samo izreka kazni, prav tako pravijo, da je treba ostro postopati z njihovimi družinami, ker jih varujejo in

³⁸ Petar Banovac, načelnik Ozne za okrožje Beograd in kasneje (1945–1949) narodni poslanec in gospodarski voditelj, aretiran je bil leta 1950 po liniji informbiroja in je bil nekaj let na Golem otoku, da bi bil potem popolnoma »izbrisan« iz zgodovine partizanskega gibanja v okrožju Beograd. Nemanja Dević, Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu, ljudi i događai, Beograd 2015, str. 372, 438, 457.

³⁹ AS, Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -59, Izveštaj okružnom partijskom Komitetu u Beogradu, novembar 1944.

⁴⁰ Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, prav tam.

skrivajo».⁴¹ Celo sekretar nekega okrajnega odbora mladinske Zveze antifašistične mladine Srbije v Pomoravlju je konec oktobra pisal, da »zaradi aretacij, zasliševanja in likvidacij nisem mogel narediti več, ker me je to zadrževalo«.⁴²

Največ dokumentov o ustrelitvah v oktobru in novembru 1944 je ohranjenih v arhivih okrožnih komitejev KPJ za Jablaničko, Zaječarsko, Smederevsko, Topličko in beograjsko okrožje kot tudi za območje Vojvodine. Bila je praksa, da so streljali ob neposrednih spodbudah z vrha partijske piramide. Že na začetku likvidacij je okrajni komite iz Kuršumlje od nadrejenega partijskega foruma zahteval pojasnila, kako jih morajo izvesti: »V zaporu jih je okoli 30. Med njimi so slavni dražinski organizatorji in vodje. /.../ Ali lahko katere od zaprtih ustrelimo, ko dokažemo njihovo krivdo, in ali izven mesta ali v mestu pred množicami?« Odgovor okrožnega komiteja ni ohranjen, vendar je iz nadaljnjih poročil in prakse razvidno, da so krajevnim oblastem dali vsa pooblastila za obračun s sovražniki. Komunisti iz Prokuplja so obvestili okrožno vodstvo, da so njihovi oboroženi aktivisti ujeli sedem pobeglih četnikov iz vasi Rgaja in jih vse ustrelili na licu mesta. Prav tako so, kot tisti iz Kuršumlje, napovedali »najstrožje ukrepe proti dražičevskim familijam«, to je za vse tiste, ki so še vedno v gozdu in nadaljujejo aktivnosti.

Tako so iz Velike Plane na okrožni komite do konca leta poslali vsaj še tri poročila, ki so konkretno govorila o obračunu z »reakcijo«.⁴³ Najprej moramo navesti poročilo Voje Kosovca z začetka novembra 1944: »Dragi tovariši, pošiljam vam tedensko poročilo od 28-X do 4-XI-44 l. /.../ Bataljon

opravlja likvidacije. Izvajajo jih trojke ali petorke, toda ne vedo, koga likvidirajo. Na likvidaciji preizkušamo ljudi, ker je to eden najboljših načinov, ki jih imamo. Njegova odločnost, revolucionarnost, brezkompromisnost, sovraštvo proti sovražniku – se tudi najbolje izražajo. Kdor ne more ubiti sovražnika, ta težko in skoraj nikakor ne more biti komunist. /.../ Naše akcije so zbiranje podatkov o krivicah, preiskovanje, aretacije, likvidiranje itd. Spisek vseh sovražnih elementov zbirajo naši najzanesljivejši ljudje, tako v N.O.O. kakor izven njih. Tega ne počnemo preko N.O.O., ker so oni pogosto zelo sentimentalni, bojijo se takih ukrepov. /.../ Iz priloženega spiska Ozne se vidi, koliko smo jih do sedaj likvidirali. Moralo bi jih biti še toliko. Pri likvidacijah, ki zahtevajo konspiracijo, smo malo delali napake, ampak sedaj nam že uspeva, da bolje organiziramo konspiracijo.«⁴⁴ V istem tonu je pisano tudi mesečno poročilo iz Velike Plane konec novembra 1944: »V zaporu pri nas je 86 ljudi. Obsojenih na prisilno delo in taborišče jih je 30. Likvidirali smo 86 sovražnikov. Morali bi jih likvidirati še kakih deset, pa bi bilo čisto dobro, tedaj bi bilo v glavnem čisto. /.../ Amnestija je pri nas uspela. /.../ V dveh, treh primerih smo res naredili napako, namreč izpustili smo ljudi, ki bi jih morali zadržati. Nikogar ne pretepamo, ampak postopamo lepo, tako da se že govori o naši velikodušnosti. Pri likvidacijah nismo nikoli naredili napake. Ker ljudstvo še nikoli ni reklo, zakaj ste tega ali onega likvidirali, ampak zakaj niste tega in tega. Tako govori ljudstvo. Medtem ko člani N.O.O. redko zahtevajo likvidacijo, so pa tako predrzni, da intervenirajo.«⁴⁵

Likvidacije so tekle po tem vnaprej pripravljenem in dobro osmišljenem načrtu. Direktive z vrha so bile natančne. Zahtevale so največjo konspirativnost in brezkompromisen obračun z reakcijo, kolaboranti in njihovimi pomagači: »Opazil sem in javljeno mi je bilo, da ustrelitve ne potekajo tako, kot bi morale, oziroma da se ne izvaja konspirativno. Da v bodoče ne bi bilo napak in da ne bi dajali pripomb, vam sporočam, da ustrelitev ne sme izvrševati vojska oziroma vaša enota. Če je potrebno, da se jih mora ustreliti, mi boste dostavili podatke, s katerimi

⁴¹ AS Železnik, Okružni komitet Topola, -19.

⁴² AS Železnik Okružni komitet, SKOJ-a, M-105.

⁴³ Vse je podpisal Vojo Kosovec, begunec iz NDH in bivši študent Bogoslovne fakultete, tedaj pa sekretar partijske organizacije. Ker ti dokumenti omogočajo eksplicitne sklepe o »divjih čiščenjih« v Srbiji, jih bomo predstavili z nekoliko daljšimi citati.

Vojislav Kosovac (1917–1997), po 1945 se je vpisal na Pravno fakulteto v Beogradu, kjer je diplomiral. Kasneje je bil več mandатов republiški in zvezni poslanec. Upokojen je bil kot direktor Republiškega zavoda za socialno zavarovanje. Nebojša Jovanović, Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku, Smederevo, 2002, str. 72.

⁴⁴ AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1002.

⁴⁵ AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1181.

razpolagate, in boste postrelili, ko vam odobrim. Sama ustrelitev mora biti izvedena v največji konspiraciji, tako da zanjo ne ve niti sam štab brigade. Še enkrat opominjam, da to velja za vse, ki so v vaši enoti. Mislite na to, ker če se tega ne boste držali, boste osebno polno odgovorni. /.../ Tovariši, podčrtujem in poudarjam, da vse vaše delo in naloge slonijo na konspiraciji in samo na konspiraciji. Če med čiščenjem naletite na primere, da imajo posamezne družine zveze s četniki v gozdu, potem tistega, ki ga sumite, da vzdržuje zvezo – ustrelite najbolj konspirativno, družini pa prepovejte gibanje iz vasi in jo obvestite, da je bil ustreljeni poslan v taborišče.»⁴⁶

Po običajno kratkem bivanju v preiskovalnem zaporu (najpogosteje le nekaj dni ali tednov), kjer so bili izpostavljeni mučenjem in surovim torturam, so zapornike, zvezane s telefonsko žico in navadno samo v spodnjem perilu, odvedli na ustrelitev v skupinah od 15 do 30. Zapisani so primeri likvidacije ranjenih vojnih ujetnikov, ki so jih neposredno iz bolnic peljali ustrelit (Vlasotince, Valjevo, Beograd ...). Ustreljeni so bili najpogosteje ponoči na lokacijah na obrobju mest, na dvoriščih vojašnic, na obalah rek in drugje. Samo ponoči 31. oktobra 1944 so na lokacijo Lapotince pri Leskovcu pred strelski vod odpeljali 81 oseb.⁴⁷

Strelski vod je običajno štel od 15 do 30 vojakov KNOJ-a, od katerih niso vsi imeli naboja v cevi. Pri streljanju so tudi sami vojaki dobivali živčne napade in preživljali krize. Bili so primeri, da so bile osebe odpeljane na ustrelitev v druga mesta (npr. iz okolice Leskovca in Vlasotince v Pirot), da se ne bi medsebojno prepoznali, ali pa so streljale osebe, ki niso bile iz tega kraja.⁴⁸ Bil je tudi mnogo primerov ustrelitve mladoletnih oseb, učencev, svojevrstna kuriozitet pa je bila ustrelitev nekaj oseb, rojenih leta 1933 in celo leta 1935.⁴⁹ Družni-

⁴⁶ Pooblaščenec 47. divizije, Čuprija. 15. november 1944, VA, Beograd, Fond Vojno-bezbednosne agencije, gradivo Odeljenja zaščite naroda, K-11, F-1.

⁴⁷ AS, fond BIA, F 53, Knjiga streljanih – jug Srbije.

⁴⁸ V Pirotu so ustrelili okoli 300 oseb, v glavnem iz okolice Vlasotince in Leskovca. Streljali so potem, ko se je v nepojasnjenih okoliščinah smrtno ponesrečil pooblaščenec Ozne za Pirot Pavle Bošković. AS, Arhiv BIA, Knjiga streljanih, št. 53, Pirot.

⁴⁹ AS, fond BIA, f. 101, 46.

nam, ki so obiskovale zapornike in nosile hrano ter kurjavo v zapor vse do same eksekucije, so ukazali, naj ne prihajajo več. Ponekod so sezname ustreljenih javno prebirali (Banjica – Beograd) ali so delili potrdila o ustreljenih (Obiličev venac Beograd).⁵⁰

Ko so šle likvidacije proti koncu, so napad na sovražnike ublažili. Tako je Vojislav Kosovac 22. decembra poslal poročilo Okrožnemu komiteju za Mladenovac, v katerem je izrazil upanje, da se bodo likvidacije nadaljevale in da bodo bolj množične. »Dragi tovariši, ena zadeva. Vprašal sem vas in zahteval nasvet, kaj naj delamo s tistimi, ki jih nismo uspeli likvidirati. Amnestija nas je malo prehitela. Torej, stvar je v tem: imamo jih nekaj, ki bi jih morali še likvidirati. To zahtevajo interesi naše borbe, to zahtevajo žrtve naših padlih tovarišev. – Ne smemo jih pustiti. – Če jih pošljemo na sodišče v Beograd, kdo ve, lahko jih osvobodijo. Nekateri od njih enostavno nimajo nič tako jasno dokumentirano in konkretno, da bi jih neizprosno bremenilo. Toda eno je točno. To pa je: so naši veliki sovražniki, nasprotniki naše borbe, prepričani antikomunisti in zagrizeni reakcionarji /.../ danes, jutri so lahko nasprotniki. Ker če jih pustimo, nas bo grizla vest, misel na naše padle tovariše – stalno nas bodo grajali. Tu smo jih malo likvidirali. Če bi jih likvidirali 10-krat toliko – niti za črko se ne bi zmotili. Zato moramo narediti, kar je natanko potrebno. Naše najintimnejše prepričanje je – da jih moramo likvidirati. Prvič, to zahtevajo pravica in zakoni naše borbe in naše perspektive v prihodnosti. /.../ Javite nam takoj tudi v tej zadevi – da vemo, kaj naj.»⁵¹ Iz navedenih dokumentov se jasno vidi, da je sklepe sprejemal nosilec civilne oblasti v okrožju. To nam nakazuje, da so likvidacije v teh krajih res izvajali pripadniki Ozne in drugih vojnih sil, toda vanje so bile vključene tudi civilne strukture oblasti, vse pa je vodila in usmerjala okrožna partijska organizacija.

Navadno so nižji partijski in varnostni organi vodili evidence in poročali višjim instancam. V ohranjeni dokumentaciji Okrožnega komiteja

⁵⁰ Pričevanje Milice Veselinović iz Beograda. Potrdilo o ustrelitvi Mihaila Veselinovića, odstopljeno Državni komisiji za prikrita grobišča.

⁵¹ AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1241-2.

Mladenovac je več seznamov likvidiranih, ki so jim jih okrajne partijske organizacije redno pošiljale. Okrajni komite iz Sopotu je v novembru poslal seznam 20 do takrat likvidiranih ljudi s karakteristikami. Večina jih bila v vojnem času vključena v gibanje Draže Mihailovića, nekateri od njih pa so, po teh dokumentih, sodelovali v zločinih nad sodelavci partizanskega gibanja.⁵² Tako so bili na istem seznamu tako resnični krivci kot nedolžne žrtve, vse pa je bilo treba v javnem mnenju izenačiti.⁵³ Za Gročansko okrožje je ohranjeno večje število seznamom umorjenih, ki so jih okrožnemu komiteju pošiljali tedensko. Dne 22. novembra je okrajni komite iz Grocke poslal nadrejenim tudi poročilo z natančnimi spiski likvidiranih in zaprtih oseb. Do tega datuma (mesec dni po osvoboditvi) je Ozna v Grocki likvidirala 72 oseb, zaprla pa jih je dvakrat več. Seznam ustreljenih vsebuje tudi kratke podatke o žrtvah, razen njihovih imen so vpisani tudi kraj bivanja, datum likvidacije ter njihova ideološka pripadnost (najpogosteje »DM« (Draža Mihailović – op. p.) in eksekutor (za skoraj vse je to »pov. Ozne«).⁵⁴ Streljanja v Grocki so nadaljevali tudi po tem datumu, Državna komisija za prikrita grobišča likvidiranih po 12. septembru 1944 je v tej občini evidentirala kar 196 likvidiranih in 106 pogrešani oseb.⁵⁵

O tem, kako hitra je bila revolucionarna pravica, govorijo tudi primeri oseb, ki so bile ustreljene pomotoma, ali preživelih, ki so bili na seznamu. Najbolj znan primer je igralec Lazar Jovanović, ki se je našel na objavljenem seznamu 105 (104) ustreljenih oseb v Politici in Borbi pod številko 35. »Jovanović Lazar, bivši igralec. Denunciral je več poštenih rodoljubov četnikom, ki so jih pobili, izsiljeval je več poštenih rodoljubov in jim jemal denar, da jih ne bi denunciral četnikom, izkazal se

je v širjenju laži in klevet proti NOG-u.«⁵⁶ Omejnjeni umetnik je svoje ime bral na naslovni strani časopisov, je pa igral v gledališčih vse do začetka sedemdesetih. Da to ni bil osamljeni primer, priča primer iz okolice Dubrovnika. »Tovariši, ki so to izvedli, so bili zelo površni. Na primer v Dubrovniku je bil v oglasu obsojenih na smrt naveden neki meščan Dubrovnika, ki je bil v tem trenutku na svobodi in je na oglasu med ustreljenimi bral svoje ime in priimek.«⁵⁷ V drugem dokumentu v arhivu Ozne odkrito priznajo, da je bil prav tako pomotoma ustreljen nedolžen mladenič. »Radić Radisav iz vasi Donja Mutnica med okupacijo ni bil vključen nikjer, a je bil po osvoboditvi pomotoma ustreljen s strani NOV, ker v tej vasi obstajata Radisava Radić z istim imenom očetov, toda drugače nista v sorodstvenem razmerju. Moral bi biti likvidiran Radisav Radić, ki je bil predsednik ravnogorskega odbora in šef črne trojke v vasi /.../ toda organi Ozne niso bili dobro obveščeni in so odpeljali mlajšega nedolžnega Radisava Radića in ga ustrelili. Tisti je tako ostal živ.« V nadaljevanju pa so zapisali, da njegova smrt ni bila neka posebna škoda, ker je bil sicer sovražnik nove oblasti.⁵⁸

Med vodenjem na eksekucije so se med eksekutorji, ki še vedno niso bili navajeni na množične umore, dogajali različni incidenti. Tak se je zgodil v okolici Mladenovca: »Med 23. in 24. smo odpeljali ustrelit deset obsojencev. Ker je bil gost mrak, nismo opazili, kdaj so se trije odvezali. Ko smo bili

⁵² AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1041.

⁵³ Mileta Simić: Pakao u Sopotu, Pogledi, 26. april 2013, <https://www.pogledi.rs/pakao-u-sopotu/>, dostop 18. marec 2018.

⁵⁴ AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, -1050.

⁵⁵ Otvorena knjiga, Register žrtv Komisije za prikrita grobišča, ki so bile ubite po 12. septembru 1944, <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70122.html>, dostop 18. marec 2018.

⁵⁶ Saopštenje Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu, Politika, 27. november 1944.

⁵⁷ Partizanska I komunistička represija I zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Dokumenti, uredil Vladimir Geiger, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2006.

Danes je skoraj nemogoče, da bi opravili notranjo kritiko virov oziroma seznamov ustreljenih in pogrešanih iz arhivov varnostnih služb. S časom so izginile priče, ki bi lahko potrdile identiteto likvidiranih oziroma dopolnilne biografske podatke za umorjene in pogrešane osebe. Tako so ponekod v srednji Srbiji primeri, sicer redki, da so na seznamih umorjenih tudi nekatere preživele ali kasneje pomiloščene osebe. Varuhi revolucionarne dogme skušajo s tem dejstvom relativizirati vse napore, da bi dobili dokončni seznam žrtv revolucionarnega terorja v Srbiji. Za več glej: Milan Radanović, Kazna i zločin, Snage kolaboracije u Srbiji, Beograd 2015, str. 556–580.

⁵⁸ AS, Fond BIA, F 154, Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata.

blizu roba vasi, smo opazili, da so se ti trije odvezali, zaustavili smo kolono, ti trije pa so v trenutku začeli bežati, tovariši so pohiteli, ustrelili za njimi, vendar so se oni uspeli izmuzniti, drugih sedem pa je poskušalo zbežati zvezanih, in ker je nekaj tovarišev šlo za onimi tremi, smo bili prisiljeni, da jih likvidiramo na ulici. Po likvidaciji smo takoj pripeljali voz in likvidirane odpeljali na strelišče, sprali smo kri za ulice. Ta škandalozna napaka je toliko bolj žalostna, ker so to delali sami partijci, in to trije člani S. P. (okrajno poverjenišтво – op. p.), Đuro, Mića in Seka, 1 član O. K. Skoja (Okrožnega komiteja Zveze komunistične mladine – op. p.) Žarko, pol. kom. (politični komisar – op. p.) mesta Žile in Luburić, član Ozne.«⁵⁹

Bili so primeri, da so posamezniki pobegnili ali preživeli streljanje, potem pa so se prijavili oblastem in so jih spet ustrelili. Milan Trešnjic, oficir Ozne, v spominih navaja primer prometnega policista Poznića. Ker je ta slučajno preživel streljanje na Banjici, se je ponovno prijavil oblastem, prepričan, da je bil pomotoma pred strelskim vodom. Toda po Trešnjicvih besedah je bil vseeno likvidiran, da ne bi mogel govoriti, kaj se je dogajalo s pripadniki bivšega oblastnega aparata: »*Leto dni po osvoboditvi države sem dojel, kakšne napake smo delali. Desetine in stotine popolnoma nedolžnih ljudi, ki niso znali pravi čas sleči in odvreči uniform, je požrla ljudska revolucija. Vsi uniformirani policisti so bili razvrščeni kot zloglasna Specialna policija. Tako imenovani 'elitni' del policijskega aparata je utrpel manj škode. Tako je greh manjšine plačala večina, in to po nekih čudnih zakonih revne človeške usode.*«⁶⁰ Bili so tudi taki, ki so pobegnili ali preživeli, pa so bili potem, ko so jih ujeli, obsojeni na krajše zaporne kazni ali pa so se celo izvlekli brez vsake kazni. Tako je bil na primer Andrić Ignjat, kamnosek iz Šapca, novembra 1944 obtožen in obsojen kot pripadnik JVO zaradi borbe proti partizanskemu gibanju na smrt. Toda uspelo mu je pobegniti, ko pa je bil dve

⁵⁹ AS Železnik, Okružni komitet Mladenovac, 1080.

⁶⁰ Pričevanje arhitekta Mihaila Miše Živadinovića, januar 2005; Milan Trešnjic, *Vreme razlaza*, Beograd 1988, 8–9; Izveštaj javnog tužioca br. 179/49, v lasti Jagode Momčilo- vić (fotokopija v lasti avtorja); Pričevanje nekdanjega oficir- ja Ozne Aleksandra Garotića iz Beograda.

leti kasneje ujet, je bil kljub obremenilnim okoliščinam za isto dejanje junija 1947 obsojen le na osem let zavora s prisilnim delom.⁶¹

V dostopni dokumentaciji lahko zremo do- sti o načinih eksekucije. Čeprav gre v glavnem za množična streljanja, so bili tudi primeri eksekucije s hladnim orožjem. Tako v objavljenem dokumen- tu piše: »V Dubrovniku justifikacije niso izvršili s streljanjem, ampak so take osebe klali. To sem izve- del od komandirja čete narodne obrambe. Likvida- cijo so opravili brez potrebne previdnosti in na ne- dostojen način. Neko skupino iz Drniša so ustrelili in vrgli v jame, toda vsi iz taborišča niso bili do konca ubiti, tako da so vpili iz jame – 'Mater vam vašo, ubijte me do konca!' Poleg tega so med li- kvidiranimi tudi taki, ki jih ne bi smeli likvidirati prej, preden bi jih javno razkrinkali na sojenju in jim šele potem presoditi. Kot primer navajam 20 duhovnikov v Dubrovniku.«⁶²

MNOŽIČNE LIKVIDACIJE NA HRVAŠKEM IN V SLOVENIJI – PODOBNOSTI IN RAZLIKE

Razen v Srbiji so podobna poročila o organiziranih likvidacijah v režiji Ozne v mnogih dokumentih za širše področje Jugoslavije, predvsem za Hrvaško in Slovenijo. Ta samo potrjuje metodološko enotnost v postopkih in nevidno partijsko roko, ki je vse koordinirala. V poročilu javnega tožilca II. armade piše: »*Dne 18. in 19. junija 1945 sem dobil nalogo, da likvidiram skupino ustašev, legionarjev in orožni- kov, skupaj 52. Ukaz mi je dal šef okrožne Ozne.*«⁶³ *Poverjenik Ozne za kninski sektor Ilija Grubić po- roča, da je dobil direktivo, »da ob osvoboditvi areti- ra čim več ljudi in del njih, ki izpolnjujejo potrebne pogoje, likvidira.*« To, kar je še zanimiveje, je, da se tudi tu govori o naknadnem fabriciranju obsodb v

⁶¹ AJ, Državna komisija za sodjenje ratnim zločincima i sara- dnicima okupatora, (DK-110), Popis optužnica i presuda, fasc. 826–12.

⁶² Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Izveštaj Drage Desputa člana Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske, 17. januar 1945, str. 57.

⁶³ Isto, Izvešaj javnog tužitelja II. JA o nepravilnostima u po- stupku prema ratnim zarobljenicima, julij 1945, str. 192.

režiji Ozne, da bi tako »divje čiščenje«, predvsem uglednejših ljudi, legalizirali. *»Od likvidiranih so del domači ljudje, drugi del pa naši državljani, ki so bili v ujetniških taboriščih. Večina jih je bila likvidiranih brez sodbe. Za del likvidiranih smo zahtevali od naših vojnih sodišče, da oskrbijo sodbe, da jih objavimo, kar smo tudi storili. /.../ Naši sodni organi še niso zgrajeni, niso se vživeli v naše gibanje in boj, malomeščani. /.../ To najbolj ilustrira primer sekretarja našega sveta pri šibenskem vojnem področju, ki je naredil naslednjo uradno zabeležko: 'Na zahtevo opolnomočenosti Ozne šibenskega področja je to sodišče naknadno sestavilo sodbo, da bi jo javno oklicali v Šibeniku. /.../ Tak izjemni postopek so po obvestilih, dobljenih od opolnomočenosti Ozne v Šibeniku, derogirali višji faktorji in odobrili pristojni politični funkcionarji.«⁶⁴*

Posebej pogost motiv za likvidacijo ujetih vojakov ali »narodnih sovražnikov« je bilo na tem terenu maščevanje. »Danes so ubili Sokola in Đura, člana O. K. Mi bomo na mestu, brez sodbe, ustrelili 60 zlikovcev. Odgovorite nam, ali se strinjate s to cifro ali naj še streljamo.«⁶⁵ Največ je ohranjenih poročil o množičnih likvidacijah vojnih ujetnikov v Sloveniji. V dokumentu o likvidaciji več sto domobrancev piše: »Ta cifra je samo približna. Manjši del je bil ustreljen po sodbi sodišča, večina je bila likvidirana brez sodbe. Brez večjega dvoma je treba likvidirati vse, za katere vemo, da bodo jutri proti nam.«⁶⁶ Najmnožičnejše izvensodne ustrelitve v Sloveniji so se zgodile v drugi polovici maja 1945, o njih detajlno priča vrsta dokumentov, posebno so zgovorne depeše, ki jih je pošiljal generalmajor Rade Hamović - Miki: »Brigada je prišla dvajsetega ob 6. uri. Povezani smo z Ozno. Naloga naše brigade je likvidacija četnikov in ustašev, ki jih je dva tisoč petsto. Včeraj je na strelišču po nesrečnem slučaju umrl komandant drugega bataljona

Moma Divljak. Danes smo nadaljevali s streljanjem. Brigada je nameščena v mestu.«⁶⁷ »Smo na istem prostoru. Cel dan smo delali isto kot včeraj (likvidacija). Po ukazu smo poslali vlak s članom štaba – bataljona –, da spremlja ujetnike v Zagreb. Ko se vrnejo, bomo javili.«⁶⁸ V likvidacije so bile vključene tudi druge partizanske brigade, pa v neki drugi depeši piše: »Po ukazu štaba naše brigade je bataljon imel nalog likvidirati narodne izdajalce. Zaradi izvrševanja danega ukaza nismo tekom dneva delali nič. /.../ Prejšnji dan smo opravljali isto nalogo.«⁶⁹

Tudi iz teh objavljenih dokumentov na Hrvaškem in v Sloveniji izhaja, da sta bili partijska in varnostna organizacija do konca vključeni in dobro seznanjeni s stanjem na terenu. Ohranjena so detajlna poročila, v katerih so pogosto prihajale kritike o pretiravanjih lokalnih mogočnikov Ozne. Navajajo številne primere zlorab, nesmotrnih streljanj, nekonspirativnosti ali zanikrno opravljenega dela (da so preživeli streljanje, da so se pomotoma znašli na seznamu likvidiranih in podobno). Nekateri partijski aktivisti so zato odkrito nasprotovali tem metodam, toda samo zato, ker oddaljujejo ljudske množice od partije.

»Množično ubijanje ujetnikov, ki ga je izvedla Karlovska brigada, celo ubijanje civilistov, ki so sestradanim prinašali hrano, kar je izvedla Ud. (Udarna, op. p.) Seljova brigada (Franjo Ogulinac - Seljo), in nepravilnosti drugih enot je sovražnik našega naroda v borbi znal izkoristiti in velike napake, ki so jih samovoljno naredili posamezniki, so šle v prid našim sovražnikom.«⁷⁰

»Streljali so ga konspirativno tako, da so porabili dva saržerja streliva za šmajser, ker je dotični

⁶⁴ Isto, Izveštaj Sudskog odseka Glavnog štaba KP Hrvatske upućen CK KP Hrvatske, 17. januar 1945, str. 57.

⁶⁵ Isto, Depeša Okružnog komitete KPH za Liku upućena CK KPH o nameri da se strelja 60 lica bez suda, 8. julij 1945, str. 184.

⁶⁶ Isto, Izveštaj o razložima likvidacije domobranskih oficira i časnika od strane pripadnika OZN-e VI korpusa, januar 1945, str. 54.

⁶⁷ Isto, Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša, 20. maj 1945, Miki (generalmajor Rade Hamović), str. 130.

⁶⁸ Isto, Iz knjiga depeša 15. majevičke brigade upućenih štabu XVII divizije o streljanju zarobljenih četnika i ustaša, 21. maj 1945, Miki (generalmajor Rade Hamović), str. 130.

⁶⁹ Isto, Izveštaj Trećeg bataljona istočnobosanske brigade XVII istočnobosanske divizije III armije o likvidiranju narodnih izdajnika, 25. maj 1945, str. 139.

⁷⁰ Isto, Iz zapisnika partijske konferencije 34. udarne divizije JA o masovnom ubijanju zarobljenika, 5. avgust 1945, str. 243.

potem, ko je dobil nekaj strelav v trebuh in prsi, padel v jamo in vpil 'Samo ranjen sem!' /.../ So primeri, ki gredo v drugo skrajnost. /.../ Najbolj so to borci Petrinskega bataljona in brigade, sadiščno grdo ravnaajo z banditi, ki jih vodijo ustreliti. To jim je že prešlo v strast, tako da ne gre več samo za bandite in morebitne politično neugodne posledice, ampak gre tudi za vprašanje moralne eksistence dotičnih borcev in voditeljev.«⁷¹

Na tem področju sta bili posebej občutljivi nacionalno vprašanje in nevarnost, da se skalita bratstvo in enotnost. Tu je bila najobčutljivejša simetrija na liniji Srbi – Hrvati. »Vprašanje bratstva in enotnosti v naših enotah ni zadovoljivo. Na primer v V. brigadi je komandir Suša Ilija po streljanju četnikov javno izjavil, da bo, ko bo prišel v hrvaško vas Jasenice, požgal vse hiše. Pogosti so prizori, da Srbi samoiniciativno grdo ravnaajo, po ukazu pa z navdušenjem streljajo krivce hrvaške narodnosti, ravno tako kot Hrvati krivce srbske narodnosti.«⁷² »Nekoč je bilo vprašanje, ali naj nekega Lazića obsodijo na smrt, pa je rekel (sodnik Branko Novaković – op. p.), da je dovolj tudi 5 let zapora, ker ustaše, ki so dosti bolj krivi, spuščajo na svobodo.«⁷³

V objavljenih dokumentih so podatki o številu interniranih in ustreljenih Nemcev in Madžarov v Vojvodini. Tako je v enem navedeno, da je bilo do konca leta 1945 »interniranih Nemcev – 117.485, neinterniranih – 12.895, tj. skupaj 130.380, od katerih je celo več kot 83.000 žena in otrok. Samo v Vojvodini je bilo 105.000 interniranih in 6000 neinterniranih, tj. skupaj 111.740 Nemcev.« Drugi dokument »govori o 114.415 ujetih domačih kvilngih v nemških in drugih formacijah.«⁷⁴ Istoča-

sno je po drugih poročilih do polovice leta 1945 skozi zapore Ozne v Vojvodini »skupaj šlo 5025 oseb. Tajna služba je na teritoriju Vojvodine postrelila 9668 oseb, in to Nemcev 6763 in Madžarov 1776, od tega v Sremu več kot 1000 (985 izven in 108 iz zapora)«. ⁷⁵ Tabelarni pregledni dokument iz arhiva navaja 14.069 vseh eksekucij Ozne na teritoriju cele Vojvodine do 20. junija 1945. Od tega je bilo Nemcev folksdojčerjev 7612, Madžarov 2984, Srbov 1500, Hrvatov 1372 itd.⁷⁶

NEENOTNI KRITERIJI OZNE

Kaže, da proces »obračuna z vojnimi zločinci in kolaboranti« v Jugoslaviji ni tekel povsod enako. V depeši z začetka maja 1945 Rankovič zato odkrito zapiše: »Vaše delo v Zagrebu ni zadovoljivo. V desetih dneh je bilo v osvobojenem Zagrebu ustreljenih samo 200 banditov. Preseneča nas vaša neodločnost pri čiščenju Zagreba zlikovcev. Delate nasprotno od naših ukazov, ker smo rekli, da delajte hitro in energično in da vse dokončajte v prvih dneh. Šef drugega odseka zagrebškega oddelka ima svoje stališče. Njega sicer menjamo s te dolžnosti in zahtevamo, da nam predlagate novega.«⁷⁷

Bilo je tudi več drugih primerov oportunitizma in dvojnih meril pri posameznih organih, kar je vidno v mnogih dokumentih:

»V istem bataljonu se dogaja, da novi borci (muslimani iz XIII. divizije) nočejo streljati bande, ker jim tega, kot navajajo, ne dovoljuje Allah. /.../

Borci, ki stražijo pri zaporu, postanejo blagajniki in skladiščniki posameznim banditom. Prav

⁷¹ Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama, julij 1945, str. 168–171.

⁷² Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masonim likvidacijama, julij 1945., str.168–171.

⁷³ Isto, Izveštaj OZN-e za okrug Banija upućen OZN-i za Hrvatsku o masovnoj likvidaciji kod Kostajnice, 6. junij 1945, str. 157/158.

⁷⁴ Isto, Izveštaj Odjela za ratne zarobljenike Ministarstva narodne odbrane D.Georgijeviću opuno moćeniku OZN-e za Jugoslaviju o zarobljenicima jugoslovenskim državljanima, str. 313.

⁷⁵ Isto, Izveštaj šefa II odseka OZN-e za Vojvodinu o broju uhićenih po odsjecima, puštenih na slobodu, upućenih sudu, upućenih u logor i likvidiranih na području Srijema i cjele Vojvodine, 324/325, 1946, brez datuma, str. 324–326.

⁷⁶ Skupno število ustreljenih Hrvatov se je povečalo zaradi napake, ki so jo storili v Vukovarju (gre za samovoljno likvidacijo 105 vojnih ujetnikov). AS, Fond BIA, 75, Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. 6. 1945. godine na teritoriji Vojvodine.

⁷⁷ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946, Depeša Vrhovnog štaba (A. Rankovića) OZN-i za Hrvatsku od 15. maja 1945, str. 113.

tako komandir zapora, podporočnik, piše pisma lepi, pa vendar ustašinj, kar dovolj pove.«⁷⁸

»Vojno sodišče bjelovarskega okrožja se je izkazalo kot oportunistično in zadnji mesec in pol dni to sodišče ni izreklo nobene smrtne kazni, čeprav so bili primeri, da bi jo zaslužili.«⁷⁹

Različna stališča o vlogi Ozne po osvoboditvi kot tudi odnos med javnimi tožilci in nekaterimi načelniki varnostne službe so prišli na dan na sestanku republiških in zveznega javnega tožilca konec leta 1945, katerega zapisnik smo našli v Arhivu Jugoslavije. Med drugim se je Jakov Blažević tedaj pritožil nad Ozno: »*Ko so operativne enote vstopile v mesto (Zagreb), ni bilo v mestu nobenega ropanja. Ko so operativne enote zapustile mesto in ko so v mesto prišle naše ostale organizacije na čelu z Ozno, so se začele množične aretacije in mnoge osebe so izginile. Ozna ni hotela odgovarjati na intervencije javnih tožilcev niti niso dajali podatkov, konspirirali so in mistificirali, da bi odklonili odgovore na intervencije javnih tožilcev. Zaradi tega je prišlo do nesoglasij med javnimi tožilci in voditelji Ozne, čeprav so na Hrvaškem tako načelniki Ozne kot javni tožilci člani okrožnega partijskega komiteja.*« Proti njemu je Miloš Minić z druge strani poudaril, da so »*odnosi javnih tožilcev in načelnikov Ozne v Srbiji prežeti z razumevanjem /.../ da je treba z navodilom dati večja pooblastila načelnikom Ozne, da svarijo posamezne rezervirane tožilce s tem, da trdijo, da zanje zakon ni fetiš. Kritizira Blaževića, ki je nasprotoval takim metodam, da ima nepravilen odnos do Ozne in da je zaradi tega nepravilen odnos pri posameznih javnih tožilcih na Hrvaškem. Mnenje Blaževića, da morajo biti javnemu tožilcu odprta vsa vrata, pa tudi Oznina, ocenjuje kot nekomunistično, ker pozablja, da partija vodi tako javno tožilstvo kot tudi Ozno in vse druge državne ustanove. Z Blaževićem so se strinjali Žižić (Črna gora), J. Vilfan, makedonski in drugi tožilci.*«⁸⁰

Zaradi številnih nepravilnosti v delu Ozne in partijskih organov pri izvajanju procesa likvidacije je na začetku februarja 1945 prišel ukaz z vrha, da naj uvedejo več reda in odgovornosti ter da naj osumljene bolj prepuščajo sodnim organom. Šele konec leta 1944 in začetek 1945 so prišli prvi signali od najvišjih uradnikov Ozne, da je treba na ozemlju Srbije opustiti tako prakso in preiti na bolj institucionalizirano obliko represije nad narodnimi sovražniki. Aleksandar Ranković, zatem pa tudi Slobodan Penezić – Krcun, sta 25. decembra 1944 pozvala, da je treba nehati s prakso ubijanja nasprotnikov brez sojenja. Izpovedi žrtev v Srbiji so skladne v stališču, da so se divja streljanja končala v drugi polovici februarja 1945, od tedaj pa so vse bolj šli na sodne procese pred vojaškimi sodišči.⁸¹ Tudi v literaturi se navaja akt Ozne za Srbijo z 9. februarja 1945, ki ga je Penezić poslal vsem operativcem v Srbiji, na podlagi katerega so jasno vidne dosedanje anomalije in nove prioritete.⁸²

Čeprav še konec novembra 1944 omenjajo direktivo, po kateri »Ozna nima pooblastil, da izvaja likvidacije brez sodbe, razen posebnih izjem«, so se likvidacije še naprej množično nadaljevale. Na Hrvaškem in v Sloveniji so se začele znatno kasneje in trajale celo po formalnem koncu vojne. Tako je Stevo Krajačić na sestanku načelnikov in vodstva konec julija 1945 ponovno opozoril: »Tovariši, končno nehajte z likvidacijami! Ne zato ker prizanašam sovražnikom, jaz ne prizanašam niti svojemu očetu, ampak zato ker v narodu vre. Moramo si prizadevati, da najdemo nov način, s katerim bomo te iste sovražnike odstranili, mi imamo sedaj vojaška sodišča in sodišče narodne časti.«⁸³ Prenehanje likvidacij brez sodišče torej pojasnjujejo ne z dejstvom, da je to zločin, ali iz razlogov prava in humanosti, ampak z vznemirjenostjo ljudstva in

⁷⁸ Isto, Izveštaj o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama, julij 1945, str. 168–171.

⁷⁹ Isto, Izveštaj OZN-e za zagrebačku oblast povodom streljana više stotina domobranskih vojnika, januar 1945, str. 46.

⁸⁰ AJ, CK SKJ, 507, Komisija za narodnu vlast X- 1/3, Izveštaj javnog tužioca Miloša Minića sa sastanka Javnih tužilaca sa javnim tužiocem DFJ krajem 1945.

⁸¹ Sava Banković, U predvorju pakla, Vršac, 1991.

⁸² Marko Lopušina, Ubij bližnjeg svog, I, Beograd, 1997, str. 58; navaja se dokument strogo zaupno št. 345 z 9. februarja 1945.

⁸³ Isto,

ozkopartijskimi interesi.⁸⁴ Indikativno je da je tudi Đilas v svojih spominih podobno opozorilo dal v usta samega Tita. Jeseni 1945 je ta baje na politbiroju KPJ vzkliknil: »Prenehajte že enkrat s temi likvidacijami, smrtna kazen ne učinkuje več!«⁸⁵ Ne da bi globlje preverjali resničnost te navedbe, so v Srbiji šele od sredine februarja 1945, na Hrvaškem in v Sloveniji pa od druge polovice junija 1945 izvensodne likvidacije počasi postajale izjema, državno-partijska represija pa se je v glavnem institucionalizirala.

Razen lokalnih pooblaščenecv Ozne, pogosto tudi na posameznih področjih (Kosovo, Vojvodina – tam, kjer je bila vojaška uprava), je likvidacije izvrševala vojska. Zanje so značilni večja množičnost, pogosto tudi anarhičnost s primeri maščevanja, pretiravanje z likvidacijami, pretepanje pri spremljanju vojnih ujetnikov in podobno. Pogosto so trupla likvidiranih izpostavljali zaradi ustrahovanja, bili pa so tudi primeri, ko so bili ujetniki prepuščeni civilistom, da so jih mučili in lomili.⁸⁶

SKRIVANJE MORIŠČ IN EVIDENCA USTRELJENIH

Do konca leta 2012 je Komisija za prikrita grobišča po arhivskih dokumentih, prijavih državljanov in prič evidentirala 211 lokacij na ozemlju Srbije. Skupno so posneli in doslej podrobno raziskali 33 lokacij, zaslišanih je bilo na desetine prič v Zaječarskem, Raškem, Valjevskem, Šumadijskem, Mačvanskem okrožju, Beogradu kot tudi v Severnobaškem okrožju v Vojvodini. V letu 2011 sta bili uradno izvedeni le dve ekshumaciji v Potoku (Boljevac) in na dvorišču tovarne Fiat (Kragujevac) – do te je prišlo naključno potem, ko so rušili parkirišče. Na obeh lokacija so strokovnjaki potrdili,

⁸⁴ Isto, Zapisnik s prvog savjetovanja načelnika I rukovoditelja OZN-e za Hrvatsku, o upućivanju Njemaca-folksdojčera koji se vraćaju u logore, o likvidacijama, o slabom radu sudova, o OZN-I kao pomoćnom organu komunističke partije, str. 234–236.

⁸⁵ Milovan Đilas, *Vlast*, London 1983, str. 162.

⁸⁶ AS, fond BIA, Pregled uhapšenih, prošlih kroz zatvor i streljanih od oslobođenja do 20. juna 1945 godine na terenu Vojvodine; Izveštaj o ubijanju ratnih zarobljenika, str. 1.

da je šlo za ustrelitev več deset civilistov iz samega mesta in okoliških krajev.

Lokacije prikritih grobišč so bile običajno v neposredni okolici naselij, v bližnjih parkih in gozdovih, na dvoriščih vojašnic in zaporov, v sosednjih vaseh, ki so bile kot zbirna taborišča (Krupac pri Nišu, Lapotince in Slavnik pri Leskovcu itd.), na obalah rek (most na Savi pri Šapcu, obala Gročice in Donave pri Smederevu itd.). Kasneje so bila z ukazom taka grobišča »fašistov« in »narodnih sovražnikov« dobro prikrita in maskirana. Na grobiščih so rasli igrišča, šole, stadioni in parki, parkirišča, stanovanjske stavbe itd. Ustreljene osebe so pogosto zakopali plitvo v več vrstah in jih prekrili s kamnitimi ploščami (npr. *Potok Zmijanac* pri Boljevcu ali *Guvnište pri Vlasotincu*), da bi preprečili dostop in da ne bi živali raznašale kosti. Kakor je bilo s sezname ustrelenih, je morda tudi nekje v arhivih obstajal ali še obstaja elaborat z natančnim zemljevidom lokacij prikritih grobišč, saj so jih obravnavali kot neko vrsto državne skrivnosti.⁸⁷

Oblasti v Veliki Plani so bile oktobra 1944 negotove, na kakšen način naj ravnajo po opravljenem »čiščenju«: »Dragi tovariši, od vas smo dobili ukaz, naj ne izvajamo javnih ustrelitev, ampak naj vse likvidirane takoj ustrelimo. Mi smo do sedaj tako prakticirali. Tiste, za katere ljudstvo odobrava, da se jih likvidira, likvidiramo ponoči, z lepo tiskano obsodbo. Potem jih podnevi zakopljemo. Včeraj smo likvidirali pet banditov in smo jih zakonspirirali. Družine obveščamo, da smo jih poslali v Beograd. Ali je tako prav? /.../ Kaj bomo s konfiskacijo premoženja likvidiranih? Ali je kaka jasna direktiva o tem? Menim, da nam bodo tisti, katerih sinove ali sorodnike smo pobili, vedno sovražniki. Zaradi tega bi jih morali ekonomsko uničiti, ker jih bomo tako povsem onemogočili. Beden in ekonomsko propadli reakcionar pa ni v stanju, da bi počel karkoli: on je močan samo, če ima kapital.«⁸⁸

Na začetku, dokler sistem ni bil povsem vzpostavljen, ponekod kot v Zaječarskem okrožju, so

⁸⁷ Za več glej: Srđan Cvetković, *Izveštaj Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944 za 2011*, Beograd 2010, 15–21.

⁸⁸ AS Železnik, OKM-991.

družine ustreljenih obiskovale lokacije in so jih od tam odganjali s silo.⁸⁹ Družinam so strogo prepovedali pokop posmrtnih ostankov kot tudi vsak pristop k lokaciji in kraju eksekucije. Izkop posmrtnih ostankov iz prikritih grobišč je bil resno kaznivo dejanje. Z odločbo št. 1253 MUPA DFJ z dne 18. maja 1945 so bila vsa grobišča »narodnih sovražnikov in fašistov« razglašena za tajna, morali so jih prikriti in »odstraniti vse sledi« o njihovem obstoju, pristop k lokacijam je bil prepovedan.⁹⁰ Le redki sorodniki po Srbiji so se odločili za hrabro dejanje ekshumiranja, v glavnem z nemo podporo nekoga iz lokalne Ozne (npr. v Vlasotincu, Zajčarju itd.).

EVIDENCA

V nasprotju z doslej prevladujočim mišljenjem v javnosti so o ustreljenih in pobeglih vodili podrobno in natančno dokumentacijo, zato obstajajo detajlni sezname, dosjeji in cele vezane knjige ustreljenih in protiljudskih elementov. Ponavadi so ustreljene najprej evidentirali lokalni N.O.O. in nato dostavili seznam organom varnostne službe. Zraven njihovih imen je ponavadi pisalo samo: DM (gibanje Draže Mihailovića), SDS, ZBOR, narodni sovražnik, pomočnik ali sodelavec. Za ženske je pisalo špijonska, pomagačica, prostitutka ... Ni bilo redko, da so bile ustreljene tudi mladoletne osebe. Bili so primeri, da so pomotoma ustrelili osebo z enakim imenom in priimkom, v poročilu pa potem piše, da »to nima nobene zveze, tudi on je bil sovražnik sedanjosti«.⁹¹

Kasneje, v letu 1946, posebej pa po sporu z informbirojem leta 1948, so mestni organi Ozne dobili nalogo, da vse sezname in knjige ustreljenih

uredijo in dostavijo poročila višjim instancam.⁹² V Vojvodini je v času Vojaške uprave Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev sprejela odločbo, ki ima oznako »strogo zaupno, št. 54/45«, v kateri od vsakega krajevnega poverjeništvu zahtevajo, da naredi seznam likvidiranih oseb in ga dostavi komisiji. To ponekod ni bilo lahko, ker niso vodili natančnih spiskov, zato so jih opomnili. Samo ena od knjig ustreljenih vsebuje imena 1006 Madžarov, 468 Hrvatov, 211 Srbov in 65 drugih. Specifičnost knjige ustreljenih je, da v njej izrečno piše, da je o življenju in smrti odločala Ozna in ne vojaška sodišča.⁹³

PRITISK NA DRUŽINE »NARODNIH SOVRAŽNIKOV«

Samo za nekatere bolj znane in premožnejše osebe so pozneje skozi leto 1945, pogosto tudi zaradi legalizacije umora, konfiskacije in nacionalizacije premoženja, napisali obsodbe. Pogosteje so za likvidirano osebo okrajne komisije sprejeli odločbe o zaplembi premoženja tako, da so se sklicevale na 28. člena Zakona o konfiskaciji (lastnina ubitih, izginulih in neprisotnih oseb). O ustreljenih je državna varnost pogosto širila laži, da bi ublažili učinek množičnih ustrelitev, so pri družinah vzbujali lažno upanje. Slišalo se je: »Odšel je v Rusijo.«, »Javil se je iz Vorošilova.«, »Je v borskem rudniku.«, »Javil se je iz Trsta.«, »Je v taborišču v Sibiriji.« itd.⁹⁴

⁸⁹ Pričevanji Dobrivoja Tomića iz Beograda in Petra Jelenkovića iz Zagrada.

⁹⁰ Arhiv Državne komisije za prikrita grobišča, Uputstvo MUP FNR Jugoslavije od 9. avgusta 1946.

⁹¹ AS, fond BIA, f. 154, Spisak likvidiranih antinarodnih elementa, str. 9.

⁹² Pooblaščenec Udbe Milutin Popović za Posavotamnavski okraj se sklicuje na navodilo (Uputstvo st. pov. 1439/1948), s katerim zahtevajo z vrha Ozne, da jim dostavijo urejene in izpolnjene kartone za osebe, ki so bile od 1941 do 1948 obsojene ali ustreljene. Luka Dragojlović, pooblaščenec Račanskega okraja za Bajino Bašto se sklicuje na navodilo (Uputstvo, br. 1851 od 9. novembra 1948), pooblaščenstvo Ljubičkega okraja pa ima enake zahteve za Mestni ljudski odbor MNO Rošci itd. AS, Arhiv BIA, fasc. 140, Zbirka dokumenata o aktivnostima četnika, 16 seznamov četnikov Draže Mihailovića, ki so bili likvidirani po osvoboditvi; IAČ NOO Rošci, K-1, reg. št. 134/46.

⁹³ Žužana Mezei: Dokumenti arhiva Vojvodine o atrocitetu u Vojvodini, Hereticus, št. 1-2, Beograd 2011, str. 33.

⁹⁴ Pričevanje Dušanke Šterić iz Beograda; pričevanje Dobrivoja Tomića iz Beograda; pričevanje Višeslava Kostića iz Leskovca.

Družine »narodnih sovražnikov« so nove oblasti dolgo žigosale, bili so na repu vrst za materialno oskrbo in druge družbene pravice. Pogosto so bili tudi otroci označeni in odrinjeni iz družbe. Imetje so jim zaplenili in obsojeni so bili na životarjenje in iznajdljivost.

O usodi umorjenih članov družine najpogosteje niti v družinskem krogu niso smeli govoriti, da bi zaščitili otroke. V Beogradu so bili v letih 1948–1949 primeri nasilnega razseljevanja družin narodnih sovražnikov, ki pa so jih resda hitro ustavili.⁹⁵ Tisti, ki so bili osumljeni, da pomagajo tistim, ki se niso predali komunističnim oblastem, so bili pogosto zaprti, mnoge so izsiljevali in so ta greh plačali z življenjem.⁹⁶

KAJ LAHKO SKLEPAMO NA OSNOVI OBJAVLJENIH DOKUMENTOV

Dostopni in objavljeni dokumenti iz arhivov v Srbiji, Sloveniji in na Hrvaškem kažejo, da proces »divjega čiščenja« kot tudi represije nad političnimi in razrednimi sovražniki ni bil niti naključen niti stihijski. Gre za načrtno akcijo, ki jo je vodila Ozna, ki je samo v nekaterih segmentih preseгла svoje okvire. Ne gre za anarhičen proces, ki je ušel izpod nadzora, ampak se je vse odvijalo v režiji in pod nadzorom KPJ. Partija je bila o vsem obveščena in je bila kot rdeča nit, ki je koordinirala delo tožilstva, sodstva in tajne policije. Na podlagi objavljenih dokumentov lahko ugotovimo nekaj osnovnih sklepov. Prvič potrjujejo, da je bila represija načrtna, da je šlo za vnaprej pripravljene direktive, odločitve ob obstoju detajlnih seznamov političnih in razrednih sovražnikov, ki jih je bilo treba likvidirati v povojnih okoliščinah. Drugič,

⁹⁵ Eden od nekaj sto primerov pregnanih »buržujev« iz Beograda je primer družine ustreljenega profesorja Pravne fakultete Ilije Pržića. Ta proces je bil opaznejši v Bolgariji in seveda v Sovjetski zvezi, prvi državi socializma. Več o preganjanju meščanskih družin v: Nataša Miličević, Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo, Beograd 2009.

⁹⁶ Primerov izsiljevanja in ustrelitev pomočnikov in bližnjih sorodnikov je bilo veliko zlasti na obrobni planinskih območjih (Stara Planina, Kopaonik, Rudnik ...). AS, Fond BIA, Operacija hvatanja Dušana Petrovića Boroša.

intenzivnost represije v prvih mesecih po osvoboditvi je bila drastična, število ustreljenih vojnih ujetnikov, političnih in razrednih sovražnikov se meri z deset tisoči. Tretjič, iz navedenih poročil lahko popolnoma rekonstruiramo mehanizem likvidacij: aretacije so se odvijale po vnaprej pripravljenih seznamih na podlagi prijav ovaduhov, nato so se izvajale množične eksekucije v režiji Ozne, da bi potem zahtevali, naj sodišča prikrijejo zločin nad nekaterimi osebami, navadno uglednejšimi osebami, s fabriciranimi sodbami. Četrto, dokumenti kažejo, da v arhivih obstajajo podrobna poročila s terena. O likvidiranih in ustreljenih osebah v letih 1944–1945 so vodili urejeno dokumentacijo v knjigah in na seznamih tistih, ki jih je ustrelila varnostna služba. Ti sezname so bili deloma uničeni ali so izginili, dobršen del pa je danes dostopen javnosti. Prav tako obstajajo dokumenti, ki kažejo na teritorializacijo krivice, na neenako obravnavo, pa tudi na primere oportunitizma posameznih republiških služb, rušenja bratstva in enotnosti, pretiravanje, psihopatoloških pojavov, slabo opravljenih eksekucij in podobno.

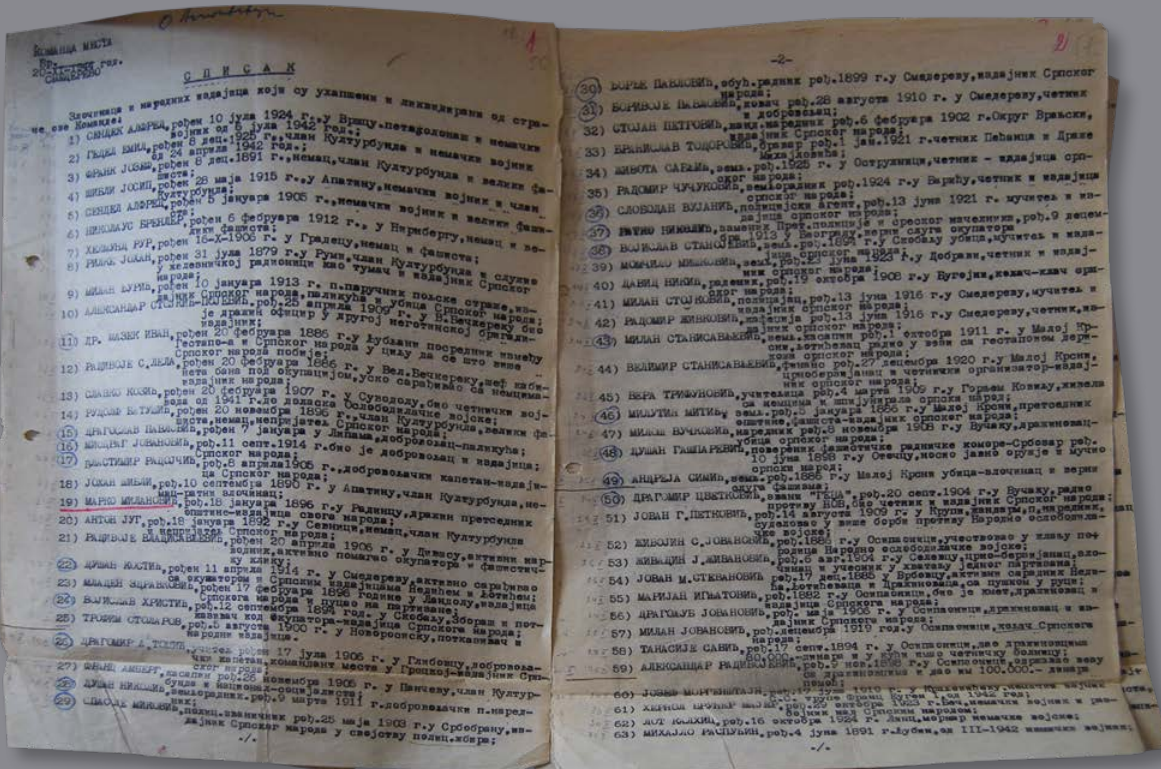
Kratice

AJ	Arhiv Jugoslavije
AS	Arhiv Srbije
BIA	Varnostno-informativna agencija (Bezbednosno informativna agencija)
ASŽ	Arhiv Srbije Železnik
Knoj	Korpus narodne obrambe Jugoslavije
KPJ	Komunistična partija Jugoslavije
NOO	Narodnoosvobodilni odbor
NOV	Narodnoosvobodilna vojska
VA	Vojni arhiv

Ena od mnogih knjig s seznama ustreljenih v Srbiji.

Komanda mesta Smederevo 20. novembra 1944. Seznam zločincev in narodnih izdajalcev, ki jih je prijala in likvidirala tukajšnja komanda.

Seznam oseb, ustreljenih na območju grdeliške občine – Velika Sejanica. 50 ustreljenih.

74/1

С _ Ц _ И _ С _ Л _ К _

Лица стрељана са територије општине грделичке-Велика

Сејаница и то:

1. Цекић О.	Зарије	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
2. Здравкевић С.	Живејин	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
3. Младеновић П.	Вежидар	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
4. Јевановић Ж.	Бранислав	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
5. Димитријевић Д.	Милерад	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
6. Петревић Р.	Адесав	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
7. Нешић С.	Ст. Јадин	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
8. Величкевић Л.	Вежидар	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
9. Ђерђевић Н.	Миедраг	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
10. Ђирић П.	Синиша	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
11. Станковић А.	Драгежуб	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
12. Здравкевић М.	Никела	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
13. Токић М.	Јеван	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
14. Петревић Ј.	Лазар	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
15. Асич М.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
16. Ђирић А.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
17. Станковић В.	Благеје	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
18. Ђекић Д.	Живејин	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
19. Ђерђевић Д.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
20. Нешић Т.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
21. Николић С.	Драгутин	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
22. Милић П.	Беривоје	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
23. Поповић Д.	Светислав	"	15-X-1944	год.	у Пирету
24. Ђикић Д.	Милерад	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
25. Величкевић В.	Милевоје	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
26. Кецић Г.	Берисав	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
27. Стојковић Младен	Младен	стрељан	30-XI-1944	год.	у Пирету
28. Стојковић А.	Љубемир	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
29. Николић Ц.	Владмир	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
30. Ђивкевић М.	Милерад	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
31. Нешић Т.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
32. Тасич М.	Љубемир	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
33. Петревић Ј.	Лазар	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
34. Токић М.	Јеван	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
35. Здравкевић М.	Никела	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
36. Станковић А.	Драгежуб	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
37. Ђирић П.	Синиша	стрељан	17-X-1944	год.	у Пирету
38. Милић П.	Бешке	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету
39. Митић	Градимир	стрељан	15-X-1944	год.	у Пирету

/ X

S P I S A K	
likvidiranih.	
1. Andrejević Dragoljub	73. Lipovčić Dušan
2. Arsenov Stojanka	74. Lanji Kalma
3. Arsić Djura	75. Mitrović Milorad
4. Acković Mihaјlo	76. Mihajlović Spasa
5. Birać Stevan	77. Marinković Jovan
6. Bunčukar Nikola	78. Mijatović Predrag
7. Brkić Boža	79. Markov Svetozar
8. Boljanac Petar	80. Miković Milenko
9. Bratuša Josip	81. Majsilović Petar
10. Biskupljanin Aleksandar	82. Mika Čiva
11. Bursić Sava	83. Mora Gabor
12. Bogdanov Ljubomir.	84. Mišić Branislav
13. Božić Dr. Ljubomir	85. Mirkov Petar
14. Brankov Joca	86. Manovski Ivan
15. Bogdanović Velizar	87. Nikolić Nikola
16. Budai Sándor	88. Nikolić Aleksandar
17. Bogaroški Draga	89. Nikolić Dragutin
18. Budišin Steva	90. Nedeljković Ljubomir
19. Blažin Veselinka	91. Navra Zoran
20. Boldižar Janoš	92. Nestorov Milić
21. Vuksanović Svetozar	93. Nikolić Milan
22. Veličković Miodrag	94. Nikić Velimir
23. Vorošilov Petar	95. Nenadov Lazar
24. Vajda Jožef	96. Neškudla Jožef
25. Velja Tana	97. Oldja Dimitrije
26. Vukošić Ivan	98. Otaš Mihaјlo
27. Vselovski Sergije	99. Pavlović Teodor
28. Vučetić Aleksandar	100. Popović Uglješa
29. Vlahović Vasilije	101. Pečar Miroslav
30. Vardišev Rada	102. Petrović Zarko
31. Varju Gabor	103. Pavlov Stevan
32. Vujančić Svetislav	104. Purković Dr. Stevan
33. Vujančić Sreten	105. Popović Vasa
34. Guljaš Sándor	106. Putnik Emil
35. Graor Jovan	107. Popov Zarko
36. Gavrilović Branko	108. Pavlović Nikola
37. Glišić Ilija	109. Poljak Marci
38. Gažo Andraš	110. Perin Velislav
39. Gubica Sándor	111. Pantelin Zivko
40. Darer Srećko	112. Petrušić Vladimir
41. Delić Nikola	113. Pastor Janoš
42. Daždja Sava	114. Rajčić Dr. Stevan
43. Djurdžulov Živojin	115. Pađonić Blagoje
44. Djekoć Milorad	116. Rančin Svetozar
45. Djordjević Vlada	117. Radak Petar
46. Džermekov Dušan	118. Rajkov Borislav
47. Djulinac Milivoj	119. Restak Joca
48. Djulinac Milan	120. Ragrović Paja
49. Egete Hugo	121. Radivojević Boža
50. Ereš Jaša	122. Roganović Mirko
51. Zarić Sava	123. Staničić Živojin
52. Jakšić Stevan	124. Stanojević Zaka
53. Jelić Petko	125. Stanojević Vlada
54. Jovanov Slavko	126. Seležan Milan
55. Jevremov Todor	127. Senjaši Džerdj
56. Jurić Krunoslav	128. Sabo Janoš
57. Jovanov Milorad	129. Sekulić Dimitrije
58. Jakob Pavle	130. Trečakov Lazar
59. Janković Sava	131. Čirović Dobroslav
60. Kosjačini Juri	132. Filip Čanci
61. Kirić Lepa	133. Faluši Erne
62. Kolarik Miša	134. Filipović Mirjana
63. Kapić Božidar	135. Hajdu Karlo
64. Krstec Nikola	136. Holasek Andrija
65. Kondrišev Ivan	137. Čimerman Luj
66. Kuručki Aleksandar	138. Črnčević Ilija
67. Kozlovaški Krsta	139. Carević Dušan
68. Krkuš Milanko	140. Čvetkov Milorad
69. Krkuš Zorka	141. Čarapić Dimitrije
70. Koledin Miletka	142. Čikoš Jovan
71. Kuzmanov Obrad	143. Čizmić Nikola
72. Krištalj Istvan	

Ozna Zrenjanin.
Seznam likvidiranih.